

Библиотека
ОТПОРИ

СТАНИСЛАВ КРАКОВ

ЖИВОТ ЧОВЕКА НА БАЛКАНУ

2004.

Наш дом • *L'Age d'Homme*

СЕЋАЊЕ НА ОЦА

ОД ИСТОГ ПИСЦА

Кроз буру, роман (Џвијановић, 1921)

Крила, роман („Време“ 1922)

Кроз Јужну Србију (издање аутора, 1926)

Наше последње победе (издање аутора, 1928)

Човек који је изгубио прошлост, роман (рукопис није сачуван)

Пламен четништва („Време“, 1930)

Милан Недић, у два тома,

први 1963, други 1968, ново издање, Београд, 1995.

Видим га увек како седи за столом своје библиотеке и смеши ми се преко наочара. Макар писао фебрилно или мирно, слагао ретке марке у велики албум или чисто и ређао старе паре своје нумизматичке колекције, никад ми његова врата нису била затворена, никада ми није рекао, малом детету које сам била, да му сметам. А то је било пре Другог светског рата у Београду. И тако је остало целог његовог живота, макар где био.

Први светски рат као баук је био већ далеко а Други још није претио. Живот у нашој породици је био леп и пун прича о бившим борбама, страдањима и победама. Било је дискусија о политици, прича о љубави, лепим женама, тужним људима, као о уметничким догађајима и великим путовањима. Иностранство је увек изгледало златно и чаробно, али љубав за земљу остајала највећа и света. Када је крајем тридесетих година тати било понуђено место амбасадора у Вашингтону, он је само узвикнуо: „Шта, хоће да ме одвоје од моје отаџбине!“

Кућа је скоро увек била пуна породице и пријатеља који су остајали на ручку или на вечери. Мића Недић, ујак мога оца, био је велики адмиралтер мојих рецитовања и позоришних комада, док ми је Димитрије Љотић љубио руку као малој дами, чему сам се увек смејала. Највише се сећам Растка Петровића како улази у салон и прави се да мора да се сagne да не би лупио главом у врата.

Мама, Иванка Иванић, и баба, Милица Михајловић, биле су зубни лекари. Мама је била скоро завршила медицину у Риму, када је баба, прва жена зубни лекар на Балкану – имала је свој кабинет на Unter den Linden у Берлину а у Београду зубни лекар краљу Петру I – због здравља морала да напусти ординацију, што јој је тешко пало. Зато је мама, као девојка, наставила студије дентиста у Паризу и преузела кабинет своје мајке. Како је мама писала новеле и поеме, упознала је тату у друштву онда модерних писаца као Црњански, Винавер, Растко Петровић, Дероко и други, једног лепог пролећног дана на тераси „Москве“. Тата је онда био млад

писац и новинар и издао „Кроз буру“ (1921) и „Крила“ (1922). Већ је имао велику ратну прошлост и био познат као један од последњих романтичара. Завршио је био правни факултет а пре свега био новинар, критичар филмски, позоришни и књижевни, путописац, као и уредник политичке рубрике „Политике“, а после главни уредник „Времена“. Исто је био уредник часописа „Наша крила“ и власник листа „Телеграм“, а пред рат уредник и директор Радио Београда. Татиној пасији за филм сам се дивила и чим сам била у стању да нешто разумем гледала сам са узбуђењем „За част отаџбине“ (који ће 1993. године бити прекрштен у „Голготу Србије“). Од свог интересантног света који нам је у то време долазио, најбоље се сећам Фрица Ланга који ме је цупкао на колени, био страшно златан и имао озбиљне пројекте за филмове с татом које је рат прекинуо.

Цело то време мога детињства тата је био мој херој. Увече, пред вечеру, пошто би прекрстио ноге и док сам ја седела на једној од његових ципела љуљајући се као на клакалицы, тата ми је причао историју богова са Олимпа, ратовања старих Египћана са Хититима, наше народне песме са подвизима Краљевића Марка. Његови описи су били тако живи и тако различити да сам заувек запамтила те дивне приче. Татина библиотека – десет хиљада ретких књига од којих две хиљаде инкунабула – учинила је да научим да читам врло рано само да бих могла да пронађем шта ту има тако интересантног да тата сатима чита и прегледа заљубљено старе корице. Филателистичка колекција ме нимало није пасионирала док нумизматика, као и колекција египатског накита и грчких старина су ме одушевљавале. Стара византијска колекција је била најдража моме оцу и после, у избеглиштву, када је морао да продаје део по део онога што је спасао, последња је отишла византијска нумизматичка колекција. Тешко се растајао и са Цар Лазаром и Цар Душаном. Продато је било само Србима у иностранству који су имали могућност да то купе за њихове приватне колекције или као дар манастирима које су дизали у Америци.

Кад је почео своје колекције, тата је говорио нашим сељацима да као нају старе зарђале паре, мале и веће статуице, оружје, накит, макар шта старо, да то њега јакo интересује. У почетку сумњичави, сељаци су брзо видели да има један луд новинар који добро и поштено плаћа старо гвожђе које они налазе на пољима која ору. Временом су му доносили чак ћупове пуне старих пара, златне огрлице и бразлетне за које су они тако више добијали него да су то продавали као чисто злато.

Пред крај рата, када се због комуниста одлазило у емиграцију, у нади да ћемо се сви ускоро вратити, тата је гледао све што је створио и говорио: „Тридесет година сам све скупљао и уређивао,

нећу сада све да упропастим. Инкунабуле треба завити и специјално спаковати у сандук. Марке се не могу вући по торбама, а нумизматичка колекција се не замишља сручити у џакове када сам сваку пару толико година чистио, каталогирао и слагао.“

Исто је тако било тешко са мамином колекцијом танагра, сувише деликатном пошто од теракоте, као и изванредно ретким старим српским иконама које су моји родитељи спасли од паљења у манастирима у Јужној Србији крајем двадесетих година, толико ретким да је краљ Александар лично долазио у наш стан да их види.

После тако огромног и плодног рада мога оца двадесетих и тридесетих година, долази тешко време окупације о коме је он веома опширно писао у првој („На оштрици ножа“, 1963) и другој књизи („Препуна чаша чемера“, 1968) о генералу Милану Недићу. Трећа је остала незавршена, као и ова аутобиографија, због његове преране смрти 1968. године. О свом емигрантском животу, написао је свега три поглавља о првим годинама у Аустрији, који су једна врста трагичног епилога „Животу човека са Балкана“.

Љубав мога оца за нашу земљу била је неизмерна. Као пре рата за Вашингтон, није хтео ни сада да чује да какав дефинитиван дом осим Париза који је био одувек „point de chute“ и друга привремена отаџбина свих емиграната. Сваке нове године тата је отварао шампањ са нама да идућу годину слаavimo у Београду. Вредно је радио као новинар и филателиста али то је било далеко од његове драге Србије. Мамина трагична смрт 1955. га је погодила још дубље. Ја сам била већ удата и мајка двоје деце, далеко од њега, нако је уредно долазио и писао ми два-три пута недељно. Благодарем његовој личности и његовом шарму, имао је пуно пријатеља од којих су највећи, верни у тешким данима и болести, биле породице Цветковић, Масаловић, Roche и нарочито швајцарска фамилија Caloz, за које немам речи да им захвалим како су га обилазили и неговали док није дошао, у септембру 1968, авионом код нас у Женеву у столицу за болеснике, па онда у болницу у St. Julien-en-Genevois. Камен бр пропалако да га је видео како је изгледао. Рак панкреаса га је за пар месеци сломио. Дан пре смрти, пошто је, добро негован, добио осам килограма, читао је и писао док сам ја срећивала последња писма пријатеља која су стизала из свих крајева света. Гледајући ме нежно, окренуо се и чврсто ми стегав руку: „Миџика моја, све ће бити у реду и вратићемо се, видећеш.“ Умро је напрасно, у недељу 15. децембра, од амболије у плућима, питајући сестру која га је неговала: „Qu'est-ce qui m'arrive ma soeur, qu' est ce qui m'arrive?“ Леп и благи осмех му је био на лицу када сам га последњи пут пољубила.

Милица Арсенијевић-Краков
У Ивердону, Швајцарска, 3. јуна 1997.

УВОДНА РЕЧ

Кажу да у последњим тренуцима живота самртник види пројектовану у свести целу своју прошлост. Три пута сам већ ушао у те последње секунде, а једном био и закорачио са обе ноге преко те тајанствене границе између живота и смрти, али никакву пројекцију дотле доживелих догађаја нисам имао.

Ипак, у дугим данима и још дужим ноћима које сам по планинама и шумама целог Балкана, у највећој неизвесности и опасности, проживљавао пуних седам година прве моје младости као војник, а потом сасвим касније и под сасвим другим поднебљем као човек изван закона, имао сам често изненадне визије које су се распрскавале као ватромет у мојој узнемиреној машти. У њима сам откривао и понављао многе протеке тренутке који, стављени један уз други, чине живот једног човека.

Тај живот, живот једног човека са Балкана, одигран у једном чудном вртлогу националних, верских, идеолошких, политичких и друштвених сукоба, страсти, међусобног уништавања, немилосрдних судбина, језивих трагедија, често усред једне херојске симфоније подвига и страдања, желим овде да евоцирам. Али још више од тога доживљеног живота, желим да задржим у сећању безбројне смрти, често анонимне али узвишене као у античким трагедијама, којима сам био немоћни сведок и које су се утисле у моју судбину и испресецале мој живот на јасно одређене етапе.

Четири велика рата, кроз које сам имао прилике да провучем свој живот, иако ту доста оштећен, неколико револуција, државних удара, атентата, грађанских ратова, дали су том мом животу један драматичан декор и, још више, једно опште обележје. Јер то што ја хоћу да евоцирам – то није само мој живот, то је – отклонивши детаље – углавном живот милиона људи са једног истог географског подручја и из једне исте историјске епохе, често неразумљиве и невероватне за оне који су били изван тога простора и изван тога времена.

Судбина ми је била дуго изванредно наклоњена, а потом, као и скоро свим мојим сународницима, постала је врло свирепа.

Познао сам високе тачке успона и сву горчину и понижење када се додирне дно људског друштва. Ако је авантура увек непредвиђени обрт, увек изненађење, најчешће опасност, често блештави успех а још чешће сурови пад, онда сам проживео једну луду, често блиставу а често болну авантуру свога времена и свога родног тла.

Седао сам за трпезе многих краљева и био срећан што сам могао да као једину храну испечем шаку кукурузних зрна на ватри која је издисала. Корачао сам стотине метара преко језивог моста начињеног од лешева људи и коња, не додирнувши ногом земљу претворену у густу и дубоку блатну масу, и ношен сам као победник кроз улице покривене цвећем, на рукама раздраганих девојака. Познао сам, понекад се и спријатељио са многим шефовима држава и моћним диктаторима, али сам зато имао прилике да упознам и њихове такмичаре, па чак и целате. Један од највећих потентата савремене Европе слао ми је свој лични авион да ме – са око 2.000 километара одстојања – доведе на његов garden-party, да бих касније, приљубљен лицем уза зид, са рукама више главе, осећао на леђима додир цеви митраљета људи истог тог мог љубазног домаћина.

Био сам партнер на бакари у Кану и Довилу милијардера Блументала и бившег португалског краља Мануела, да бих касније играо у коцку шећера покер у тамничном „казино Бурбаки“ са камбриолером Jeanot, једним агентом Виетмина и једним белгијским хомосексуалцем.

Два места су ми, у мојој земљи, уз фанfare, под заставама и цвећем, предале диплому свога почасног грађанина, а једно чак дало моје име једној својој главној улици, док сам се, коју годину касније, морао да скривам по неприступачним планинским свратиштима под лажним именом, са лажним занимањем и лажном народношћу.

Једна енциклопедија моје земље забележила ме је као „великог јунака из ратова“, док ми је, освајајући место мога становања, један нови господар дао назив „народног непријатеља“.

Добио сам осамнаест одликовања, од којих су пола ратна, и добио сам три смртне пресуде.

Имао сам највећи приватни музеј у својој земљи и морао сам да скупљам добровољне прилоге да бих сахранио ону особу која је била саставни и најбољи део мог живота, који овде износим.

Ако сам данас ушао међу оне које је мој румунски колега Виргил Георгију назвао „људима из 25. часа“, људима од којих је сваки једна путујућа трагедија, онда је то зато што нас је до тога довео Запад својим неразумевањем и непознавањем. Неразумевањем и непознавањем ни услова, ни састава, ни жеља, ни менталитета, ни потреба како целог европског Југоистока, тако, и нарочи-

то, оне судбоносне раскрснице каква је за целу Европу кроз векове био и данас остао Балкан.

Ако ова моја далека и блиска сећања допринесу да људи срећеног, емпиричног и несентименталног Запада упознају тежње и потребе, полете и страдања бар мога српског народа – а оне су исте за све народе са Балкана – народа који је само у току непуне половине столећа, коју сам ја проживео, изгубио трећину свога становништва бацајући се непошtedно у крв и пропаст да би достигао оне снове какви су људска слобода, национална независност, државна равноправност и колективна част, онда ћу сматрати да сам испунио најважнију своју животну мисију, и да ми је три пута био дат рок баш да бих тај посао обавио.

Станислав Краков

У Паризу, 1968. године.

Први део

КРОЗ РАТОВЕ

I. КРАЉ И КРАЉИЦА СУ УБИЈЕНИ

Иако је већ давно било прошло осам часова, тог јутра, 29. маја 1903, предавање у основној школи у Књажевцу, у Србији, није почињало. Ларма у учioniци је била заглушна. Одједном су се врата отворила и наша учитељица, млада, весела девојка, ушла је врло озбиљна:

– Децо, данас нема предавања. Одмах идите право својој кући...

Поново се проломила вика којом смо ми, осмогодишњи малишани, поздравили ову, за нас пријатну, одлуку.

У матроском оделу, са ђачком торбом на леђима, пошао сам са још двојицом својих другова. Пролазили смо главном улицом ове граничне вароши од три и по хиљаде становника. Иако је једва било девет сати, свугде под липама и кестеновима мирисало је печено месо са роштиља. Али крај масних пањева са којих су се пушили још врући испечени јагањци нису сада стајали печењари ни звали пролазнике. Људи су, скупљени у гомилице, нешто живо објашњавали. Зачудила су ме два жандарма, који су се са бајонетима на пушкама, шетала посред главне улице ове вароши у којој је свако сваког познавао. Нешто се догађало.

Када сам ушао у кућу затекао сам мајку врло узбуђену, уплашену. Мој отац, лекар 14. пешадијског пука, који је овде био у гарнизону, био је послао по војнику–болничару цедуљу мојој мајци:

„Краљ и краљица су убијени. Пук је у приправности. Остајем у касарни. Ти и Сташа немојте излазити из куће“.

Ово је био мој први додир са историјом, врло бруталан, јер краља Александра Обреновића и краљуцу Драгу видео сам лично када су годину дана раније први пут посетили источну Србију. У Књажевцу је тада за њих била спремљена нова кућа једног од најбогатијих трговаца. Из целе вароши се тада купио намештај, све што је било најбоље, да би се спремио апартман достојан Владара. Тада сам трчао поред војника који су из нашег стана

носили за краља и краљицу два наша атласна јоргана, две лампе са великим абажурима, као и један јапански параван од лака. Пошто је и моја мати врло активно суделовала у припремању краљевског стана, то сам и ја био поред мајке и других неколико дама које су на уласку у кућу дочекале краљевски пар који је стигао у дворској кочији, окруженој гардистима на коњима.

На мене је највећи утисак учинио краљев црвени генералски мундир са много одликовања. Његово је лице било врло младо, са малим подшишаним брковима. Имао је насмејане, благе очи иза бинокла. Од краљице Драге ми је остало у сећању само њено велико перје на шеширу и мене велике груди.

Ако у овом тренутку, када сам од мајке сазнао за ту драму, нисам знао ни разумео ко је убио краља и краљицу и зашто, то сам кроз неколико дана сазнао сасвим у детаљима. Наш сусед и пријатељ мога оца, капетан Цветковић, био је пре овог догађаја изненада отпутовао на одсуство у Београд. Сада се вратио као историјска личност у Књажевцу.

То што се касније називало „завером двадесет деветог маја“ имало је свој почетак или бар један од почетака ту, у Књажевцу, у улици у којој смо ми становали, у стану нашег пријатеља Цветковића. Неколико месеци раније он је крстио свог сина и било је чудно колико је официра из разних крајева земље, а највише из Београда, дошло на то крштење. Задржао сам у сећању – јер смо и ми били на том крштењу – имена и личности капетана Драгутина Димитријевића – Аписа, јер ми је будућност донела разне сусрете са њиме, као и капетана Ристића, због његове чудно трагичне судбине. То крштење је, у ствари, био један од првих већих састанака завереника који су спремали краљеубиство.

Иако су ме истерали из собе, када је по повратку из Београда капетан Цветковић дошао код мога оца, ја сам, напрежући слух, из дуге собе сав узбуђен слушао детаље те драматичне ноћи 28/29. маја. Ноћни долазак пред Двор групе официра-завереника, којима је на челу био Апис. У Двору су их њихови саучесници чекали. Коњички поручник Петар Живковић, доцнији диктатор Југославије, једва је успео да откључа главну дворску капију изнутра. Друга врата су динамитом морали да дижу у ваздух. Настало је пушкарање са гардистима на стражи и Апис је добио три пушчана метка у груди. За то време краљ и краљица су нестали. Настало је узбудљиво јурење кроз празне дворске одаје. Што је време више протичало, завереници су били све узнемиренiji да гарнизон, који није био у завери, не буде поведен од краљу верних официра и не опколи Двор. У једном тренутку један од завереника је предложио да, ако буду опкољени, изврше колективно самоубиство. И тада се, изненада, иза једне завесе чуо шум. Официри су разгинули

завесу и отворили врата једног плакара из кога су се појавили краљ и краљица, само у ноћном оделу. Пре него што је иједна реч изговорена, са свих страна су запраштали револвери и неколико удараца сабљом у пала тела завршило је владање династије Обреновића. Један од гостију са крштења, капетан Ристић из Врања, први је пробо сабљом скоро наго тело краљице Драге. Једном чудном игром судбине, непосредно после ове драме, десна рука капетана Ристића је почела да атрофира. Лечење, одлажење у бање – долазило је и код мог оца на консултовање – ништа није помогло. Атрофирање је било тако стално и прогресивно да је капетан Ристић умро као богал.

Када су се баш тада пред Двором појавиле трупе и почели да се купе грађани, завереници су бачили кроз прозор крвава полунага тела краљевског пара пред оне који су са свих страна долазили. Са прозора је један од завереника узвикнуо:

– Живео краљ Србије Петар Карађорђевић!

Драма је била завршена и једно ново поглавље историје Србије је почело.

У току месеца јуна краљ Петар Карађорђевић је стигао у Београд из Женеве, где је дотле живео као сиромашан емигрант и где је превео књигу John Stuart Milla „О слободи“.

Једног дана дошао је у наш стан командант пука, врло свечан и, већ са врата пружајући обе руке моме оцу, узвикнуо:

– Докторе, дошао сам да вам честитам. Па зашто ви ћутите и не говорите да сте род са наших новим краљем. То сад сви знају, јавили су нам из Београда.

Мој отац, Полак из Варшаве, био је знао о томе, али је моја мати била врло поносна што је била праунука кнеза Станоја из Зеона, прве жртве 1804, коме су у масовном покољу свих српских првака, названом „сеча кнежева“, Турци одсекли главу и тиме убрзали подизање устанка под Карађорђем, дедом новог краља Србије Петра I. Потомци кнеза Станоја, Станојевићи, из које је породице била мати моје мајке, били су врло блиски рођаци кнеза Александра Карађорђевића, оца новог српског краља.

Усред ових догађаја мој отац је изненада добио премештај из Књажевца за граничну тврђаву Кладово на Дунаву. Мој је отац био задовољан овом променом јер је у Кладову имао да буде не само војни лекар већ и једини лекар за читав тај срез.

Као на Дивљем Западу, путовали смо три дана у једном затвореном фијакеру од Књажевца до Кладова крај граничне реке Тимока и потом кроз густе храстове шуме у Крајини које никада

нису биле без хајдука. Мој отац је држао откопчану футролу свога револвера, али никакав непријатни сусрет нисмо имали. Четвора воловска кола која су као коњвој носила наш намештај остала су данима иза нас.

Била је већ пала трећа ноћ од нашег напуштања Књажевца када смо угледали светлости малог рибарског града Кладова. Наш фијакер је одскакао преко старе турске разваљене калдрме. Зауставио се пред јединим хотелом, који је имао само приземље. Радоznали становници овог малог места од хиљаду и пет стотина душа почели су да се купе око фијакера:

– Дошао је доктор.

Баш у том тренутку врата кафане су се отворила и сопственик хотела је истрчао сав узбуђен:

– Докторе, брзо, спасавај ми жену...

Како је мој отац имао под руком свој турско, утрчао је у кафану. Ми смо седели у фијакеру и чекали. Мало касније угледао сам оца где излази насмејан.

Хотелијеровој жени заболела је киста од рибе у једњак и почела је да се гуши. Мој отац јој је извадио кисту и његова репутација доброга лекара је већ прво вече била створена.

Сутрадан смо се увезли у стару турску тврђаву Фетислам, на неколико километара од вароши, у којој је био гарнизон од неколико стотина људи. Превезли смо се преко висећег моста и крај тешке гвоздене капије изашла је стража да ода почаст моме оцу.

Добили смо велику засебну кућу која је овде, као у колонијама, због многобројних змија, била високо изиђана тако да се у њу морало улазити споља преко више камених степеница. Змије су, у прво време, биле прави кошмар за мене, а за моју мајку читавог нашег боравка у Кладову. Ја сам се временом на њих навикао. Било их је свугде. Сваког дана смо их налазили у остави и кућни, које су биле у засебној згради, где су тражиле млеко, висиле са греда таванице, подвлачиле се под ормане, улазиле у сандуке. У штали где је био коњ мога оца, сезио никад није смео да завуче руку у сено да не би наишао на змију. Али их је највише било избуку камена огромних градских бедема, испод којих су били дубоки казамати, који су раније служили као затвор. Баш у казамату, најближем нашој кући, у коме смо држали кокоши, био је раније затворен, после побуне Источне Србије 1886. године против краља Милана, касније чувени српски државник Никола Пашић.

За мене је кладовска тврђава била обећана земља. Присуство великог броја војника, у чији сам живот волео да се умешам и да га делим, огромни опсадни топови на бастioniма, цитадела усред тврђаве, са високим кулама и висећим мостом, у коју се улазило

само босоног или у палучама јер је била пуна десетина тона експлозива и барута, подземни лагуни, све је то за мене било чудесно. Највећи број цивилних пајисната мога оца били су аласи-рибари и зато нам је сто био увек пун кавијара и најбоље дунавске рибе. Рибари су научили моју мајку да пече кеџику, умотану у пергамент, на ражњу на тихој ватри, те је то постало моје најомиљеније јело.

Ту сам први пут дошао у додир са иностранством – ако се тако може назвати. Кладово је било на тромеђи. Чамцем сам често прелазно у Турн Северин, у Румунију, или у Оршаву, само неколико километара даље, у Аустро-Угарску. А између те две за мене стране земље открио сам још једну: Турску. Боље рећи, један изгубљени део Турске. Ту, крај Оршаве, у сред реке пуне вртлога, као енклава, било је мало утврђено острво Адакале, последњи остатак турске владавине на Дунаву. Када сам се први пут искрцао из великог рибарског чамца, који је једва одржавао равнотежу усред јаких брзака, у зеленило овог малог отока, као да сам дошао у једну земљу која је била из друге епохе и са другог континента. Адакале је теоријски припадало Турској, али на њему, сем једног шефа места, који је био као шеф једне велике породице, уопште није било власти. Ни полиције, ни царине, ни суда, ни болнице. Људи су живели тихим, непромењеним животом. Заливали су своје баште и чували неколико оваца и потом долазили у центар пред једину кафану, под расветљаним дрвем, да ту лагано срчу кафу или једу рахатлокум. Живот је на њих потпуно био заборавио. Последњи пут се одиграла на овом острву мира и среће једна историјска драма равно сто година раније. У једној јулској ноћи, 1804. године, на ово острво су стигле лађом на којој су бежале из Београда четири злогласне београдске дахије-четири одметника од султана али четири целата за Србе. Они су бежали испред устаника Карађорђевић. Али нису побегли јер је следеће ноћи пришао острву други чамцац, пун српских устаника, које су водиле две војводе. Дахије су похване, на обали су им одсечене главе, опране у Дунаву и послате за Београд. Од тада се Адакале искључило из историје и ушло у свој мирни, патријархални живот. Тек после Балканских ратова (1912–13) Аустро-Угарска је посела острво и упознала га са свим обавезама, законима и дужностима које модерна држава намеће својим поданицима.

*

У лето 1904. отишли смо моја мајка и ја бродом за Београд да присуствујемо крунисању краља Петра I. У исто време Србија је прослављала и стогодишњицу Карађорђевог устанка.

Цео један спрат у малој кући, у којој је била нека кројачица, преко пута старог београдског двора у Краља Милана улици, био је закупљен од потомака кнеза Станоја из Зеока да би они одавде могли да буду блиски посматрачи тријумфа Карађорђевића.

Први пут сам тада видео краља Петра I када се појавио пред самим Двором на беломе коњу покривеном великом ашом са извезеним монограмима и грбом. Краљ је био огрнут скрлетним плаштом овиченим хермелином: враћао се из Саборне цркве у којој је био крунисан. На глави је имао круну исковану од месинга са топа свога деде Карађорђа; у једној руци је држао краљевски скиптар од злата а у другој земаљски шар, такође од злата. Узде његовог коња су држала четири питомца Војне академије.

Учествовао сам у општем одушевљењу, викао из свег гласа и толико се бацао са својом кузином, такође старом девет година, да смо одједном разбили прозор крај кога смо стајали и стакло се са јаким треском сручило на улицу, у густу масу света која је доле стајала – баш када је краљ Петар упутио свој поглед нама, његовим ближим и даљим рођацима. То је била права драма. На тресак стакла цео свет се окренуо ка нама, полицајци су се устрчали, помичујући на могућност атентата, и поглед краља Петра је био зачуђен. И мене и моју кузину, уз неколико ђушки, родитељи су отерали из собе на улицу, те смо онако мали, иза високог зида густе масе пред нама, слабо могли да видимо наставак краљевског дефилеа у коме су пролазили средњовековни оклопници из епохе цара Душана, највећег српског владара, и вучени топови из Карађорђевог устанка.

*

У лето 1906. био сам завршио четврти разред основне школе у Кладову као најбољи ђак. Управитељ школе Милић био је захвални пацијент мога оца. Требало је сада да на јесен отпутујем за Београд код своје бабе и ујака да бих тамо учио гимназију. То је било последње лето мога срећног детињства у кладовској тврђави.

Једног дана упао је у нашу кућу командант тврђаве, један крупни високи Црногорац, који је имао цео чопор деце, од којих је увек бар једно било болесно. Командант је овог пута био онако исто свечан и узбуђен као што је то био пре три године командант 14. пука када је дошао да честита моме оцу рођаштво са новим краљем.

– Докторе, докторе, имате да частите. Добио сам акт од дивизије. Његово Величанство вас је изабрало за свог личног лекара за време боравка овог лета у Брестовачкој бањи. Докторе, то је велика част за све нас.

Неколико дана касније опет смо путовали фијакером данима кроз шуме и планине за Брестовачку бању, да тамо мој отац дочека краља Петра, у чијој се интимној близини одједном нашла цела моја породица.

Мој отац је био по читав дан уз краља у бањској вили која је постала провизорни двор и долазио је кући само на спавање. Моја мати је такође често била позивана од краља на ручкове и вечере, а ја сам се задовољавао пакетима слаткиша који су за мене имали нарочиту вредност јер су били са краљевске трпезе.

Са краљем су у бањи била и оба његова сина – престолонаследник Ђорђе и краљевић Александар, оба врло одушевљени пеџарошци. Убрзо сам им постао чест пратилац у њиховим пеџарошким експедицијама дуж речице која је ту протичала и у којој смо тражили пастрмке. Ђорђе, младић од деветнаест година, врло непосредан, али често и груб, сматрао је мене дечка од једанаест година као „quantité négligeable“ и тражио је само да не правим много ларме и да не плашам рибу. Александар, две године млађи, био ми је ближи и опходно се са мном као прави gentleman, говорећи ми увек ви.

Мој отац је убрзо стекао велике симпатије краља Петра. Овај стари сенсирани¹⁾ и легионар страначке легије из рата 1870. године, јако се интересовао за све што се тичало Француске. Мој отац, полски емигрант, који је дуго живео као лекар у Паризу одакле је, одушевљен српском ствари, са својим српским колегама пошао 1885. године да буде лекар-доброволац у српској војци у рату са Бугарима, био је овде на свом терену. Краљ Петар и он су ту често налазили заједничке познанике и сећања.

Једног дана краљ Петар је говорио о Мадагаскару и није могао да се сети које је године била на њему прва побуна против Француза. Док су сви ћутали, мој је отац рекао:

- То је било 1895. године, Величанство.
- Откуд ви то памтите, докторе.
- То је година рођења мога сина.

Па пошто се моје рођење поклапало са историјом Мадагаскара, то је краљ Петар захтело да ме види. Једног дана чекао сам га на стази којом се увек шетао. Позвао ме је себи и питао како се зovem, шта сам до сада учио и какав сам ђак. Онда изненада:

- А шта си изабрао да будеш?

Пошто сам се збунио при овом првом разговору који сам имао са једним краљем, то је мој отац одговорио:

- Ја мислим да студира технику, Величанство.
- Не, докторе, Ваш син ће бити војник. Ја то већ сада видим.

¹⁾ Који је завршио француску војну академију St-Cyr.

Ја сам задовољно климао главом и краљ ме је помиловао по образу. Кад ми је пружио руку да се опрости, ја сам му је пољубио. Он се насмејао и још једном ме је помиловао.

Када је, после више од месец дана лечења, краљ Петар напустио Брестовачку бању, мој отац је пратио краљевски караван кола на коњу. Велика и густа прашина која се дизала са сеоских путева при проласку толиких кола, и у којој је данима јахао, учинила је да је мој отац, дошавши са краљем у Београд, изненада пропљувао крв.

И када сам у кладовској тврђави дочекао мога оца, по повратку из престонице, он је донео краљеву слику са потписом, педесет златника, играчке и књиге за мене, али и почетак туберкулозе.

*

У јесен 1908. године пошао сам у трећи разред Друге београдске гимназије. Годину дана раније и мој отац је добио премештај за Београд и постао лекар београдског 18. пешадијског пука. Једне ноћи, почетком октобра, пробудила ме је лупа на улици и тресак. Један за другим тутњали су преко београдске калдрме топови и каре. Батерија је пролазила за батеријом. Ујутро је мој отац, као и обично, отишао рано у пук на коњу, јер су касарне биле изван вароши, на Бањици, а ја сам пошао у школу. Опет сам видео узбуђење по улицама као на дан 29. маја 1903. У дворишту гимназије је врло. Пред нашом гимназијом појавила се група студената. Један је вукао велику српску заставу и викао:

– Напред, Друга гимназијо!

Већ су јутарњи листови били објавили огромним насловима да је Аустро-Угарска била извршила анексију Босне и Херцеговине. Ни наши професори нису мислили овог дана на предавања и већ се пред гимназијском зградом формирала огромна поворка која је кренула ка центру Београда – Теразијама. Напред је био студент са заставом, али су убрзо искреле и друге заставе, веће и мање.

– Доле Аустрија! Доле хелави Фрања! Живела Босна и Херцеговина! – проламало се из наших редова.

На Теразије су стизале друге поворке са истим заставама и истим поклицима. Све се сливало као река ка Позоричном тргу на коме је био споменик Кнеза Михаила, који је данима и недељама постао наше збориште. Попевши се на самог кнежевог коња, драматург Нушић, разбарушене косе, харангирао је окупљени свет, тражећи рат Аустро-Угарској:

– Рат Аустро-Угарској! – драли смо се нас хиљаде, као поманитали.

На споменик се лотом попео народни гуслар Перуничкић и уз гусле певао о српској Босни.

Фанатизовани, полазили смо одавде на аустроугарско посланство у Крунској улици, али су нас густе кордони жандармерије заустављали.

Данима је Београд кључао у грозници. Данима смо ми сасвим напустили школу и крстарили београдским улицама, урлајући до промуклости против Аустро-Угарске. Сада је најчешће на челу јахао на белом коњу књижевник Нушић, најуспелији писац комедија, али сада врло драматичан, са једним широким бурским шеширом на глави и српском трбојком као лентом преко груди. Долазили смо често и пред стан престолонаследника Борба и поздрављали га као будућег српског цара, позивајући га да објави рат Аустрији. Каткад се престолонаследник појављивао на балкону и поздрављао нас. Једном нам је одржао и ватрени говор, рекавши да је са нама и да, ако нема другог пута, он је и за рат кад је у питању Српство Босне и Херцеговине. Овај говор је направио велики дипломатски заплет, протестне ноте Аустро-Угарске су учестале, краљ Петар је одржао лекцију из државништва свом старијем сину, а нама су забранили даље манифестације и министар просвете је наредио да, чим почну предавања, капије свих гимназија буду закључане. Али сваки нови моменат у том дипломатском догађају који је назван „анексиона криза“ стварао је код нас нове експлозије. Узалуд су гимназијски фамулуси закључавали капије. Студенти су долазили под наше прозоре. Како је мој разред био на другом спрату, једног дана смо угледали како се на нашем отвореном прозору појављује горњи крај огромних лествица. Неколико студената су их стављали уза зид да би нас извели из закључане гимназије. Један за другим смо силазили низ степеннице и једног тренутка наша гимназија је изгледала као средњовековна тврђава на коју се врши јуриш. Свугде су низ степеннице слетали ученици, док су други са приземних спратова истакли кроз прозоре. Поново су се београдске улице проламале од наших огорчених узвика.

Споменик кнеза Михаила је постао мобилизационо место за уписивање добровољаца. Представници Народне одбране и других патриотских организација су ту правили спискове свих оних који су хтели да буду добровољци у евентуалном рату са Аустро-Угарском. И ја сам сатима чекао док сам дошао на ред да будем уписан. Како сам имао само тринаест година, то су ме примили у „Добровољачки корпус“ као болничара, и ја сам већ следећег дана извукао из ствари свога оца једну траку са Црвеним крстом, ставио је себи на мишицу и са њом долазио на предавања.

Мој отац, иако је био тешко болестан и јако бацао крв, био је са пуклом на положајима који су се утврђивали према Сави на

Бановом брду и тамо сам одлазио скоро сваког дана да бих био у другој грозничавој атмосфери, војничкој.

Зима је донела мало стишања, али у пролеће 1909, када је једног дана влада Краљевине Србије, под притиском руског цара и Великих сила, дала изјаву да „анексијом Босне и Херцеговине нису ни у чему повређена права Краљевине Србије“, дошло је до највеће експлозије огорчења у Београду. Тога јутра наше манифестационе колоне са заставима и узвицима, са Нушићем на коњу и Перунчићем на другом коњу, са гулама у руци, пошле су на Министарство спољних послова пред чијом су фасадом паљени листови који су објавили владину декларацију. Неко је из гомиле одједном узвикнуо:

– Напред на министарство!

Како је пред улазом у министарство била гвоздена ограда, то смо се бацили на њу и један од гвоздених шилака ми је раздерао цело одело, али није зауставио наш налет. Одбацили смо и жандарме који су покушали да нас задрже и већ смо били пред закључаним вратима, која бисмо сигурно развалили да се није проломио један јак узвик:

– Војска долази!

Сви су се наши погледи окренули на Краља Милана улицу за нама, чијом је средином, трчећим кораком, долазила чета пешадије са бајонетима на пушкама. Официр који је био на челу, држећи исукану сабљу, командовао је:

– Стој! Налево у фронт! Клекни. Готови!

Војници су нагло клекли и пушчане цеви су биле уперене право на нас који смо извирали свугде испред и иза гвоздене оgrade Министарства спољних послова.

То је било све тако нагло да не само да нисмо имали времена да се уплашимо, већ нисмо у првом тренутку ни схватили шта се догађа.

Војници су напунили пушке и официр је већ дигао сабљу. И само тренутак пре него што је могао плотун да покоси десетине ако не и стотине нас, један пуковник који се појавио пред војницима, преотео је младом официру команду.

– Не пуцај! – дрекнуо је на војника.

Потом је командир чете виком:

– Ко вам је то наредио? Забрањујем вам да употребите оружје!

Потом је командовао војницима да устану и да узму пушке к ноzi.

Иако се ово све одиграло за неколико секунди, имали смо времена да поскачемо са оgrade и испред фасаде министарства и да грунемо ка малим споредним улицама које су се спуштале ка Вознесенској цркви.

Када се требало тући, онда сам хтео да имам бар оружје. Отрчао сам у собу свог ујака, капетана Милутина Недића, који је са нама станао, и нашао његов револвер, јер је очев био са њиме, на положају на Сави. Са револвером у цепу вратио сам се у Краља Милана улицу али је већ тамо владао ред. Жандарми су поселили улицу, демонстрати су се растурили на све стране, а војници су стајали још збуњени, са пушкама к ноzi, не знајући зашто се све ово одиграло.

Као последњи пркос „капитулантској политици“, у Народном позоришту је, пред препуном салом, игран Нушићев „Хаџи Лоја“, вођа муслиманских устаника који се борио против аустроугарских окупационих трупа 1978, када је Аустрија била први пут окупирала Босну и Херцеговину. На позорници је Хаџи Лоја са устаницима Србима, православним и муслиманима, па чак и католицима, бранио последње упориште – Хусрев-бегову џамију у Сарајеву. Позоришна сала је одјекивала од пушчане пуцаве и дим барута нас је све опијао и доводио у екстазу. Један за другим, устаници су падали. И када се, најзад, кроз пуцаву појавио на вратима аустроугарски официр, напред џамије је стајао само смртно рањени Хаџи Лоја.

– У име Европе, предајте се! – викнуо је аустроугарски официр.

– У име Европе, ми смо изгинули.

На овај одговор сала Народном позоришта је полудела и Београд је то вече видео последњу луду манифестацију своје „анексионе кризе“.

Једног леденог јутра 1910. године, док је кошава носила снег кроз пусте београдске улице, мој отац, као и обично, иако је био сав у грозници, хтео је да пође на Бањицу у своју амбуланту у касарни. Већ је неколико дана био болестан, бацао је крв, али никако није хтео да изостане са дужности. Узалуд га је моја мати молила да остане.

– Има их који су болеснији од мене и којима је моја помоћ потребна.

Није могао више да се држи на коњу, те му је командант пука, иначе лични пријатељ, послао своја кола.

То вече кола су вратила мога оца скоро без свести, у температури преко 40. Изненада је избио запаљење плућа, болест коју је он најуспешније код својих пацијената лечио. Целу ту ноћ су долазили други лекари, његове колеге, али по већ уплаканим лицима мајке и њених видео сам да је стање све горе. Ујутру су ме повели у очеву собу, управо собу у коју је сада први пут био смештен. Отац је хтео да ме види.

Ушао сам на прстима и гледао узбуђено у свога оца као да га први пут видим.

Његове дуге, таласасте косе, једва проседе, биле су забачене уназад као увек, али је његово издужено лице артисте имало тако жут тон, каквог још никад нисам видео. Само су његове јагодице биле зажарене. Његов орловски нос, који му је давао расни изглед, постао је био сасвим танак, скоро провидан. Једино су његове плаве очи, иако замућене, биле благе и насмејане, као увек када би ме видео. Његови дуги бркови, танки и шиљаст, падали су наниже као код пољских шљактица на гравирама из 17. века. Цео његов израз је био из тог доба, изузев кратке шпицасте брадице à la Наполеон III, која је завршавала његово сада тако мршаво и измењено лице.

– Приђи, мој Stachou – рекао ми је сасвим тихо и нежно.

Ставио ми је руку на косу и лагано прелазео по њој. Одједном му је рука склизла. Подигао сам зачуђено поглед и видео сам да мој отац не гледа више у мене већ се укочено загледао у икону св. Ђорђа, патрона мојих ујака, јер је то била соба мог ујака Недића, и почео је да лагано шапуће.

Тихо је изговарао имена свога оца Лудвика, старог револуционара из пољских устанака 1830. и 1863, своје мајке Паулине, од Рађејовских, који су дали Пољској кардинале и маршале, а која је сама била позната пољска књижевница. Мој отац је изговарао имена свих својих који су већ давно били мртви. Изгледало ми је да се она икона у свести мога оца претворила у неку велику књигу, на чијој се свакој страни налазио један њему драги лик.

Он је чак и шапутао:

– Још један лист, још један лист окрените...

Тај се лист сигурно окренуо јер је он, изненађен и скоро радостан, поновио:

– Кажу, Кажу...

Казимир је био његов брат кога је највише волео као дете, јер су овог врло талентованог сликара Руси, као устаника у побуну 1863, рањеног заробили и обесили.

И онда сам још једном чуо тихе речи мога оца:

– Зофја, драга Зофја...

Говорио је све време пољски.

Зофја је била његова једина сестра, такође врло велики сликар, која је већ у својој осамнаестој години била мртва.

Са визијом те њему тако драге личности, из те за нас невидљиве породичне читуље, заклопиле су се очи мога оца.

Извукли су ме напоље док сам очајан урлао од бола, тек сада разумевши да се прва трагедија за мене била одиграла.

Два дана после сахране мога оца, 16/29. марта 1910, напунио сам петнаест година, али ме је ова прва смрт којој сам присуствовао, и то смрт бића које сам тада највише волео, нагло ишчупала из безбрижног детињства и грубо гурнула у реални живот.

Љубав коју је мој отац показивао према мени била је нешто сасвим изузетно. Када је дошао 1885. у Србију, да стави своје лекарске услуге српској војсци у рату, он је оставио у Паризу своју прву жену, Пољкињу, и свог сина из тога брака, дечка од осам година. Било му је четрдесет када је случајно упознао моју мајку, младу, лепу девојку од двадесет година и, заљубивши се у њу, оставио је све. Како му је жена у међувремену умрла, решио је да остане у Србији и да се венча. Имао је четрдесет година када сам ја рођен из тог брака његове изненадне, позне љубави. Увек је говорио да је дан мога рођења био најсрећнији дан у његовом животу.

Иако је умео да буде изванредно строг према мени, када бих се огрешио о оно што су били принципи које је он поставио себи, а и мени, увек је био веома нежан са мном и све своје слободно време – кога је тако мало имао – посвећивао је мени, мојим забавама и моме образовању. Он сам, поред тога што је говорио шест језика, био је прави ерудит, и његова знања из области свију наука и уметности, али нарочито из историје, увек су фрапирала његове познанике.

Нарочито је имао један основни принцип који је хтео да ми укорени. Још док сам био сасвим мали, држећи ме једног дана на коњу испред себе, говорио ми је као неком одраслом, који има пречишћене појмове добра и зла:

– Не заборави да је част једног човека нешто што стоји изнад живота.

И касније, када сам већ ишао у гимназију, дао ми је овај сасвим необичан савет:

– Ако ти неко дирне у част, убиј га. Част је нешто што се брани крвљу.

II. КРОЗ АРТИЉЕРИЈСКИ ОГАЊ

Велико је било узбуђење моје мајке када су се пред нашим станом у Зориној улици зауставила кола из којих сам изашао, изнурен болешћу, али још искићен реденицима, са пушком у рукама и у турском шињелу.

Неколико дана сам лежао код куће, док су моји рођаци и другови долазили да ме виде као неку знамениту личност, те зато нисам скидао са себе мундир Фети-паше, који је био нека врста похвалнице. Али, најзад је требало да обучем своје скромно цивилно одело и да се вратим у своју гимназију, која је због рата сада имала седиште на Универзитету.

Мој повратак у седми разред био је тријумфалан. Разредни старешина, стари професор Степа Фотић, мали и сав округлао, који никада није служио војску, одушевљено ме је извео на катедру и приказао ме мојим друговима, као да ме први пут виде. Захвалио ми је што сам служио на част Другој београдској мушкој гимназији из које сам ја био једини добровољац у рату.

Неколико дана касније, недељни лист „Илустрована ратна хроника“ објавио је моју слику у униформи и са свим наоружањем, истичући ме као најмлађег српског добровољца и обећавајући да ће објавити моје успомене о ратном походу од Косова до Битоља. Ова сећања нисам никад написао, јер су ме сада чекали други послови. Док сам био на Косову и у Пелагонији, дотле су моји другови већ три месеца ишли редовно на предавања па је требало да стигнем све што су они преишли из наставе. Најтеже је било са руским језиком, који се први пут учио у седмом разреду и где ми мој нови професор, чије је име било предестинирано и за предмет који је предавао и антиципирано за његово левицарско расположење, Московљевић (човек из Москве)¹⁾ није хтео да призна никакве олакшавајуће околности и моје учествовање у рату сматрао је као просто изостајање са часова.

¹⁾ Професор Милош Московљевић био је у комунистичкој Југославији народни посланик у Скупштини, али је 1953. из ње избачен због неких критика које је учинио у једном свом говору.

Највећи део свога времена посвећивао сам тешкој руској граматичи и учењу напамет стихова Љермотова, Тјутчева, Пушкина.

А између тог учења са носталгијом сам читао извештаје који су долазили са последња два бојна поља. Усред ове изузетно оштре и снежне зиме 1912/1913. трајала је опсада две велике турске тврђаве: Скадра и Једрена. Прву су опсађивали Црногорци и њима је упућена од стране Срба у помоћ баш Шумадијска дивизија I позива, са којом сам био на Косову, и још једна дивизија. То бојиште је било тако далеко да се са њиме веза одржавала само бродовима преко Грчке.

Са великим узбуђењем читао сам писмо које сам једног дана добио са Скадра од свог најмлађег ујака, капетана Боже Недића, код кога сам био код Приштине два дана у чети. Он ми је описивао своју *cosamblesque* фавантуру коју је преживео при ноћном јуришу на главно скадарско утврђење Брдицу, 26/27. јануара 1913. године. У нападној колони, коју је сачињавало више батаљона српске војске, била је и чета Недићева. Он је улетео у саме жице, али како нису имали маказа за сечење, застали су и били су сатрвени ватром са утврђења. Био је контузован и од ударца у главу онесвестио се. Српски пешаци, који су запали у унакрсну ватру и били десетковани, одступили су, а Недић је остао међу жицама између још скоро пет стотина српских лешева и много рањеника. Арнаути који су излетели из ровова, довршили су рањенике и олачкали мртве. Недићу, мислећи да је мртав, скинули су официрску униформу и чизме. Велика хладноћа у зору осветлила је капетана Недића, који је једва схватио шта се догодило. Извукао се између лешева и појурио ка српским рововима. Његови војници, видећи неку белу прилику како трчи, отворили су ватру.

– Не пуцајте, овде капетан Недић – викао је као из безумија.

Онако, само у доњем рубљу, у мутној светлости свитања, Недић је својим војницима – који су га оставили као мртвог – лично на фантама и једва је успео да ускочи у ров и убеди своје људе да је ипак жив.

Моја тетка Касија Милетић такође се налазила на скадарском бојишту, где је изабрала болницу са тифусним болесницима. Међу српским и црногорским трупима, које су опсађивале Скадар, владала је тешка епидемија тифуса.

Моја тетка је писала, као извињавајући се:

„Моја је дужност да будем тамо где је најопасније, јер тамо могу бити најкориснија. А мој живот ионако никоме није потребан“.

Опсада друге турске тврђаве, Једрена, такође је узнемиривала моју машту. Цела Друга српска армија била је упућена у помоћ

бугарској војсци да узме учешћа у тој опсади. То моје одушевљење постало је опште целе српске престонице када су 14/27. марта 1913. београдски листови објавили под великим насловима да је Једрена пало, да се његов командант, храбри Шукри паша са још два генерала и 216 официра предао баш српским трупама, када су ове продрле у фор Хагерлук, у коме се он налазио.

Овим је коначно Први балкански рат завршен и могао сам најзад на миру да наставим своје студије и да мислим каквим ће ми словима бити штампано име на крају године у школском извештају о успеху ученика. За мене је то било питање части да ми име изађе увек написано масним црним словима.

Али убрзо се све поново замутило. Месец дана после пада Једрена почела је да се ствара нова ратна психоза. Појавио се спор са Бугарима, око поделе освојене територије, који је сваког дана добијао све оштрији изглед. Бугарске трупе, чак и оне са Једрена, почеле су да поседају демаркациону линију која је постојала у освојеној Македонији. Стваром се један нови фронт. И уколико се пењао тон у београдској штампи, утолико је моје срце узбуђеније кукало.

Дођавола и Тургењев и наука о вероватноћи и логаритми!

Када сам се враћао кући скидао сам пушку, која је са реденицама као украс висила на зиду, и чисто је и подмазивао. Осећао сам да ће ми ускоро требати.

Почетком маја 1913. затегнутост између Србије и Бугарске је тако порасла да је рат сваког тренутка могао избити. Било је вршено са мојим студијама.

Моја баба по мајци баш се тих дана разболела врло тешко, да је моја мати прешла код ње а мене оставила самог у стану. Извадио сам од војне етапне станице објаву, наукао униформу, пребацио реденике, на леђа ставио ранац, забацио пушку на раме и ујутру, 10. маја, док је моја баба била на смрти, кренуо на железничку станицу. Једној сусетки сам предао кључеве од стана, а на столу врло упадљиво оставио сам писмо:

„Опростите што ти у овако тешким тренуцима задајем и овај бол, али моја дужност је да будем тамо где рат може сваког тренутка да отпочне. Јутрос полазим за Скопље...”

Ова последња реченица је била ратно лукавство, јер сам знао да је мој најстарији ујак, генералштабни потпуковник Милан Недић, био командант целокупног војног саобраћаја на новоослобођених територијама, и да ће га моја мати телефоном алармирати.

Зато сам сутрадан, место да продужим за Скопље, сишао на последњој већој станици пред њим, Куманову, и одмах продужио ка граници. Имао сам одређен циљ. Решио сам да овог пута идем право у 18. пешадијски пук, где је мој отац био лекар, и где ме је већина официра знала.

Рекли су ми да је пук на Страцину, висовима на пола пута од Куманова до границе. Када сам тамо сав уморан стигао, испод пиштавог каменог виса, који се као пирамида дизао изнад пута, видео сам целу насеобину белих округлих шатора. У овом дивљем, сивом, каменитом пејзажу то је изгледало као оаза. Пошао сам тамо да се обавестим.

Пред највећим шатором стајао је високи и мршави генерал Павле Јуришић-Штурм, командант Дунавске дивизије, у којој је био 18. пук. Нисам мислио да се обавештавам од команданта дивизије, већ од његовог ордонанса, али ме је он приметио и махнуо ми руком да приђем:

– Але (то је била његова узречница), како се ти зовеш?

Овај стари пруски поручник, рођен у Герлицу, постао је већ давно елитни српски официр, али је увек задржао свој немачки акценат и жуте накоштрене бркове који су мало сећали на оне код *Wilhelma II*.

Рекао сам му своје име, као и то да сам дошао да будем добровољац у 18. пуку.

– А, ти си син доктора Кракова. Але, остаћеш код мене.

Рекао ми је да је пук сада привремено на граници и да ме он задржава као свог ордонанса, све до избијања рата, када ће ми дозволити да одем у пук.

Овде, у дивизијском штабу, под брегом на коме су некада четници водили борбе са Турцима, било је сасвим спокојно. По читав дан сам се сунчао на камену, где су се често сунчале и змије, којих је овде било на све стране, као у кладовској тврђави.

Дани су у овом камењару без сенки, под ведрим небом без облака и под јужњачким сунцем, били врели и заморни. Али су ноћи под шатором биле ледене, да сам често дрхтао под својим турским шињелом.

Носио сам генералова наређења разним штабовима по околним селима или одлазимо до батерија по голим каменитим висовима, где су циви топовске биле управљене тамо ка бугарској граници, али одакле нико није долазио.

Једног јутра, „уместо да се пробудим као и обично сав слеђен, видео сам да горим у грозници. Глава ми је тако била отекала да је добила скоро двоструку запремину. Када су ме војници из шатора видели почели су да се смеју, али први официр кога сам срео одмах ми је наредио да идем до лекара пољске болнице, која је била недалеко од штаба, опет под шаторима.

– Заушке – констатовао је лекар. – Одмах у болницу.

Уфачловали су ми главу, дали ми објаву за болницу у Скопљу и упутили у штаб да чекам прва кола да ме одвезу.

Пред штабом сам срео краљевића Ђорђа, који је ту био стално и кога сам већ неколико пута видео.

– Што си замогао главу?

– Добио сам заушке, Ваше Височанство.

– Па куд ту децу болест да добијеш овде на положају – подсмехнуо ми се.

Стрпали су ме у једна кола покривена арњевима и са још неколико болесника упутили за Куманово. Уместо за Скопље, одлучио сам да се вратим у Београд. Баш тих дана било је објављено да је руски цар Никола II узео на себе да арбитражним путем реши спор између Србије и Бугарске. Рат је гурнут у позадину.

Код куће сам затекао мајку у црини. Моја бака је за време мога бекства била умрла. Моја мати је била срећна што сам се вратио, иако болестан. Како је болест била заразна, то сам остао код куће.

Била је половина јуна 1913. када сам се опет појавио у гимназији, али овог пута без икаквог свечаног дочека. Учињена ми је једина концесија да се сви моји нови изостанци, почињени за тих месец дана, сматрају као „оправдани“.

Мој нови ђачки период живота трајао је свега три дана. 17. јуна 1913. кроз београдске улице, између узрујаног света, јурили су продавци са ванредним издањима листа: „Мучки напад Бугара на Бегалници“, „Изазван бугарским ноћним препадом, рат је почео...!“

Грозница од узбуђења и огорчења тресла је Београд и Србију.

По трећи пут сам пошао на бојиште већ сутрадан, овога пута испраћен од своје мајке, која је не само резигнирано примила да је војништво мој предиспониран животни позив, већ која је и сама овог пута била понета општом борбеношћу.

*

Свиће топло летње јутро 20. јуна 1913. године. Извлачим се из сена једних коморских кола у дворшту школе у Кривој Паланци, старој турској варошици на самој бугарској граници. Уморан од пешачења прошлога дана, целу сам се ноћ трзао од потмуле топовске грмљаве која је са граничних положаја долазила и до нас. Синоћ сам овде наишао на мунициону колону 18. пешадијског пука, која јутрос полази на положаје да дотури пуку муницију. Битка, која је пре три дана почела, траје без прекида. Поворке рањеника сливају се са околних брда овде у долину Криве Реке: једни пешке, други на коњима или и на носилима.

Изразим из Криве Паланке, над којом се, између топола и кровова старих турских кућа, вију заставе Црвеног крста. Па ипак нема довољно болница да приме читаве реке рањених, којих има на стотине, па и на хиљаде. „Горе је покољ“ – говоре неки од њих и, пуни неке дивље одлучности и мржење, додају: „Али смо и ми њих удесили...“ Испод завијеног чела, очи које се једва виде сијају од поуздања као од пијанства.

Идем на челу дуге поворке коња натоварених сандуцима са муницијом и ручним бомбама. Пут се оштро пење уз нагибе планине покривене ниском шумом. Више наших глава, међу грањем цвркућу неке мале шарене птице које су се овде склониле од борбеног лома који горе тресе планине и шуме.

Сунце је већ изашло високо, зној се слива низ лице, коњи застају под теретом на стрмом успону пута, који су недавно пионири просекли кроз шуму, али их коњовоци вуку и као да им објашњавају:

– Хајде, хајде, још мало, мора да стигнемо, они нас горе чекају...

„Оне горе“ срео сам најзад у подне, под врелим сунцем, у закљону храстове шумице. Свугде под дрвећем уморни војници леже по земљи, са пушком крај себе или на крилу, наслонени на ранац или на дрво. Цела једна гомила пуни чутурице водом на оближњем извору.

Група официра седи под једним храстом у кругу око команданта батаљона. Обрадовао сам се: то је наш стари сусед из Књажевца, завереник из завере од 29. маја, сада потпуковник, Витомир Цветковић.

– Гле, Краков, откуд сад ти овде?

– Ја сам пошао право код вас, господине пуковниче.

Цветковић је био командант 1. батаљона 18. пука.

Официри, међу којима је много познаника мога оца, поздрављају се са мном:

– Је ли из Београда?

Један мали капетан, Росић, сав обрастао у риђу браву, због чега га зову „Рус“, узвикује:

– Дajte га у моју чету...

Без великих формалности постајем редов-доброволац 1. чете 1. батаљона.

Нуде ме хладним јагњеним печењем и вином. Ваздух дрхти од блиске топовске ватре. Једна тешка хаубичка батерија, ту негде у шуми испред нас, пара нам уши својом грмљавином. Сандуци са муницијом се цепају секирама и војници пуне фишеклије мецима.

Између грања се појављује једна црвена, ознојена глава:

– Где је командант?

Из шајкаче вади коверат. Командант гледа у хартију замишљено:

– Устај, покрет!

Официри трче четама. Капетан „Рус“ ме води са собом:

– Ето, нећеш дуго чекати на огњеном крштењу.

Пет минута касније, у колони по један, маршujemo под зажареним летњим сунцем, од чије врелине ваздух трепери, испод пошумљеног гробена одакле урлају у брзој паљби наше хаубице.

Пред нама, као вулкан, диже се огромни голи врх Калин-Каме-на, сав у диму и пламену.

– Горе ћемо – показује ми руком „Рус“. – Вршимо контранапад да повратимо изгубљени положај.

Овога пута она права, херојска визија рата отвара се преда мном. Дрхтим од узбуђења и, погнут под теретом оружја и спреме, хитам да не застанем. Пењемо се уз стрми нагиб, али нас стара густа храстова шума још заклања и штити. Наша маршева колона претвара се у стрељачке стројеве. Чета капетана „Руса“ је у првом борбеном реду. Ноге ми клизају преко суве траве испод дебелих храстова. Мундир Фети-пашин је црн од зноја. Сенке дрвећа нестају и испред нас блешти на сунцу гола камена падина, са жутим мрљама од сасушене траве. Горе, на врху, наше хаубичке гранате праве пустош. Држим грчевито пушку у руци и пентрам се уз падину. Недалеко од мене је „Рус“ који иде журно и млати једном граном претвореном у штап:

– Напред, децо, напред, још само мало...

Запиштало је, заурлало је око нас. Фијучу у ваздуху гранате и са треском падају у шуму из које смо тек изашли. Горе изнад нас високо прити град од шрапнелских куглица. Испред нас избијају црни гејзери и цепају се камен и земља. Војници који су се до сада једва вукли, задувани и уморни, сада скачу, трче напред као да хоће да побегну око непријатељског артиљеријског осматрача који шаље на нас челик и експлозије.

Трчим и ја да не заостанем иза строја, јер гомила даје поуздање и снагу.

Кроз облак и дим експлозије, десно од мене, испред стрељачког строја видим војнике како падају као преломљене лутке. Други трче још брже напред. И онда...

Као да ме челична рука удара по потиљку и привија за земљу баш иза великог камена који се диже преда мном.

– Погибе мали...

То је све што сам чуо. Проломио се ураган. Чини ми се да цела стена преда мном лети у ваздух. Све прити, звижди, јаче, ломи се. Дим све замрачује око мене. По мојим леђима, по ранцу, по глави, још нешто удара, пада, лупа. У ушима бруји, звижди. Не

чујем више ни узвице ни експлозије. Инстинктивно пружам руку и пипам лице, потиљак. Руке су ми црне, али нису кржаве.

Откачињем ранац и бацам га крај себе. Устајем и посрћем. Неки нови војници трче крај мене и обилазе једно крваво тело ту на три корака од мене. Пред оном стеном, за коју ме је неко инстинктивно предсећање срушило, јер се не сећам да сам и фијук чуо да иде на мене, огромни левак експлозије. И леви мој сусед лежи и узалуд покушава да устане, док му крв лије низ чакшире. Видим наш стрељачки строј већ на више десетина метара испред мене. Без ранца трчим лакше, али ми у глави бучи. Један војник који трчи поред мене нешто ми довикује. Видим како му се уста отварају, али ништа не чујем. Пресеца ме мисао:

– Оглувео сам...

Ипак нове блиске експлозије чујем, иако мутно.

Војници моје чете су већ подишли под стрме стене на врху, које ми дају заклон од ватре. Трчим ка њима. Капетан „Рус“, веселог изгледа ми нешто довикује. Прабацујем пушку у леву руку и десном му показујем да не чујем. Стижем испод саме стене, високе као бедем тврђаве. Угурам се између два војника који ме тапшу по рамену. Хоћу да бришем зној са лица. Марам постаје црна као од угља. Војници се смеју, али им се смех одједном кочи...

Капетан „Рус“ више нешто.

– Бајонет на пушку...

Команду не чујем, али видим војничке покрете и набијам мој дуги турски бајонет на врх цеви. Пред јуришем смо. Прште стене у ерупцијама свугде око нас. Покрет капетанове руке у напред. Скачемо преко стена, између пролаза и пукотина. Отворио се бескрајни видик пред нама, али наш поглед не лута по далеким планинским врховима и гробенима, ни долинама, већ само ту испред нас, где су ровови, који су били наши, па сада бугарски, али из којих излеће неки људи у униформама боје печене земље и јуре доле у поток.

Глув или оглуноу, не чујем фијук челика, али видим како и камење и сува земља прште од метака. У заустављеном покрету, као ошинути, руше се људи. Патетични или гротескни покрети обављају ране или смрт. Један од оне двојице што су ме на час раније тапшали по рамену, нагло шири руке. Пушка му пада. Руши се као разапет, са главом напред, низ падину где смо се сручили. Ускачемо у ровове. Између огромних левака од бризантних граната измешани су лешеве, и наши и бугарски. Ових других је много више. Дивљачки се радујем том открићу.

Бајонети су нам непотребни, јер су то ровови мртвих бранилаца. Одгурујемо лешеве који су напола затрпали ров и са истуреним пушкама преко грудобрана гледамо доле у поток под нама. Цела падина је у кључању и гуши нас жеђ и смрад сунпора.

Ипак чујем лево од мене како звече по камењу мали ашови којима војници поправљају заклоне. Приносиш шаку десном уву. На црном прљавом длану велика мрља крви.

Кроз све нове и нове црне димове трче наши војници и носе тешке митраље у наш ров. Овладали смо целим Калин-Каменом, високим каменитим врхом од преко 1500 метара, који је ту био кључ наше одбране.

Најзад сенка каменитог врха, одакле смо кренули на јуриш, спушта се лагано на нас, све дужа и свежија. Бескрајни летњи дан ближи се крају и доноси нам релативан мир.

Тек сада се сећам ранца који је остао на ивици шуме. Чекам први сумрак и прелазим натраг онај исти пут који смо проšli кроз завесу челика. Болничари су већ купили све рањенике. Само онај мој несрећни сусед код стене, где сам – да тако кажем – приложио Отаџбини своје десно уво, јер ми је прсла бубна опна, још лежи са размрсаном главом и лицем уроњеним у земљу. Кроз сумрак видим још неколико тела у нашим сивим униформама. Не задржавам се. Срећан да сам нашао ранац недирнут, по други пут, сада у тишини, пењем се на врх Калин-Камена.

Капетан „Рус“ обилази војнике у ведрој летњој ноћи и преуређује распоред. Дошао је и потпуковник Цветковић до нашег рова: – Добро си огњено крштење добио...

Десетина у којој сам заузима, на крајњем левом крилу нашег положаја, једну огромну стену наднесту као бастион над стрму падину. Није много висока, али огромно широка, те нам служи баш као грудобран. Са стране смо наслагали камен, затрпали га земљом, и сели иза стене као усред тврђаве. Над планином изашао је месец и на његовој светлости погурени војници, који се са џаковима хране крећу од рова до рова, изгледају као сабласти.

Са пушком између ногу, изнурен од замора, контузије, узбуђења, заспао сам дубоким сном, опружен по земљи.

Неко ме дрма за раме. Тешко отварам очи... Али одмах скачем. Лом бесни око нас.

Ноћ је осветљена новим ватрометом смрти. Пламен избија из земље, из ваздуха, са ноћног неба. Моји нови пријатељи су полегали по стени и њихове пушке праште. Месец је давно зашао. Ваздух је леден од висине и близине зоре. Око нас свугде кркла, фијуче, прашти. Починем најзад да схватам да је то изненадни ноћни напад бугарски. Грабим и ја своју пушку и нагнут преко стене пуцам у мрак, тамо где су уперене цеви и других пушака. Не види се, али се осећа близина људске масе. Чује се камење које се котрља, гвожђе које звечи при паду усред овог челичног урагана.

Одједном ме пресеће урлање које долази из мрака, све ближе:

– Уре... уре... е...е!!!

Као лава кад се ваља, тако нам је прилазио бугарски јуришни галас.

Вика ми је показала правац где да пуцам.

Одједном се све запалило, осветлило и затрештало. Из наших ровова полетеле су ручне гранате и котрљајући се низ стрму падину урликале, грмеле, цепале тела, земљу и камен. Руши се, пада, урличе, нове светлости, нове експлозије, нове бомбе. Као да се све закувало и ускомешало. Тек сада чујем равномерне рафале митраљеза како секу ноћни ваздух.

Јуришни узвици нестају, још само јауци, вика, тресак и онда тишина. Последње бомбе остају неупаљене у рукама. Вреде цеви уперене у мрак постају тихе. Само доле, дубоко ка потоку, још се руши лавина, све даље и даље. Тишина.

На првој јутарњој светлости, под руменим небом видим ивице стена на врху више наших глава. Доле пред нама откривамо опет ребрене и планине одакле нам је од јуче једнако долазила смрт. Сада је тамо мир. Бугарски ноћни јуриш је био сломљен у тренутку када је скоро био додирнуо наше ровове.

Свиће. Пребрајам своје реденике. Испалио сам преко педесет метака. Једва ми је још сто остало. А за мене нема попуне муниције, јер је моја турска пушка нешто већег калибра.

Наша два успеха у току прошлог дана и ноћи донели су нам мир. Док је цео остали фронт, који се ширио у бескрај, преко црних шума под нама запаљен и у тугњави, ми се сунчамо међу стенама. Из десног ува ми стално цури крв. У зору сам са мало воде опрао лице, појео комад црног хлеба, и сада лежим на врху планине, под тешким летњим сунцем, гледам у далеки хоризонт где други људи убијају и умиру, и радујем се животу.

И ноћ нам пролази на миру. Чак смо се усудили да иза стене наложимо од сувог грања ватру и да од тврдог бајатог хлеба скувамо за вечеру попару. Ја је кувам у округлом турском чанку од калаисаног цинка, за кога сам приметио да ми је таман за главу и да може да послужи као шлем у шрапнелској ватри.

Пре подне, 22. јуна, постајемо већ дрски. На све стране око ровова претрчавају наши војници једни код других. Полазим и ја преко отворене палине до рова где је капетан „Рус“, али нисам стигао ни десетак корака да начиним када чујем одједном онај фијук снопа граната у ваздуху, које јуре ка нама. Сјурио сам се натраг за стеном и све је опет заурало, затресло се, запалило. Не знам да ли сам уплашен или се правдам:

– Не праве ваљда због мене ово чудо...

Дим све чешћих експлозија покрива врх Калин-Камена.

Наш каплар, дугачак и сув, пружа главу преко стене и гледа на све стране, бојећи се да ово није почетак новог напада. Одједном узвикује:

– Гледај, молим те...

Показује нам не испред нас, већ иза, на падину којом смо пре два дана избили на врх ове планине, коју су сада опет покрили гејзери избачене земље и камена. Усред ерупције, док су небо цепапи својим праском шрапнели, јахао је сасвим мирно и лагано на белом коњу краљевић Борђе, који је дошао да обиђе пук који је носио његово име. Иза њега, повјен до седла, клатио се његов ађутант, иначе у миру апотекар београдски, који је имао марцијално лице, са шпичастом брадицом, али не и ратничку душу. Ишао је ипак резигнирано за принцем, и чинило ми се да видим трзање његовог повијеног тела при свакој новој експлозији.

Били су већ под стенама са којих смо били пошли на јуриш, када се као трећи актер појавио наш командант батаљона. Ишао је одсечним кораком ка краљевићу, стао и салутирао и вероватно да је поновио уобичајену војничку формулу:

– Ваше краљевско Височанство, стање је ратно.

То је и принц свакако могао да закључи усред тог лудог бомбардовања.

Све је ово сећало на касарну, а не на присутну смрт и уништење, и војници, који су зачуђено провиривали иза заклона, били су подељени између дивљења и љутње, нарочито због принчевог белог коња, који се на километре видео.

Цео овај дан се Калин-Камен пушио и тресао а краљевић Борђе је ишао од рова до рова и добацивао:

– Војници, задовољан сам са вама!

Пред вече су црни облаци, тешки и кишни, покрили небо и замрачили видик. Гледали смо у тој полутами како краљевић на свом белом коњу силази низ нашу планину, која је, најзад, опет постала тиха.

Али не задуго.

Тешка, црна ноћ, без звезда и без месеца, спустила се на нас.

III. БЕКСТВО ИЗ ПАКЛА КОЛЕРЕ

Ваздух постаје хладан и пун влаге. Осећам притисак на целом телу, нарочито у ушима ми бруји, и немир улази у мене. Сви су војници узрујани.

Одједном оранжасто-жута светлост пали црно непрозирно небо. Тутње и небо и земља. Љубичаста, зелена, румена светлост блешти у муњама и цело небо гори у спектру боја, а од громава ноћ урла и цепа слух и нерве. Светлост заблешћујућа на небу и страховити, непојмљиви тресак на земљи се поклапају, јер громови као полудели ударају без прекида у шуму испод нас, те се чини да се цела планина тресе као вулкан у дејству. Ваздух је пун електрицитета и ми смо се као поплашене овце склонили под стену док на пушкама, остављеним с друге стране, далеко од нас, бајонети трепере и чини нам се да се повијају као пламен. То челичне оштрице добијају онај дрхтави изглед какав су византиски иконописци давали огњеном мачу арханђела Михајла. Нарочито мој дугачки турски бајонет трепери и лелуја се у овом декору страшнот суда. Оно једно уво што ми је остало, заглунуло је од треске грома на неколико десетина метара од нас, усред старог храстовог дрвећа.

Усред тог пакленог небеског ватромета отвара се облак над нама и вода пада по нама у слаповима, пробија наша одела и натапа наше пушке, којих се нико не усуђује да се прихвати. Узалуд се све више подбијамо под стене. Да ли је пола сата или неколико сати беснела над нама ова апокалиптична бура? Изгубили смо сваки појам о времену, чак и о стварности, јер је све ово што се око нас дешавало било тако ирелно, фантазмагорично.

Најзад се последњи гром сручио у нашој непосредној близини, слапови воде који су долазили са свих страна, из неба и са земље, из стена и из суве траве, постају слабији, и после неба у племену ноћ постаје сасвим непрозирна. Изгубљени смо у мраку и рукама тражимо један другог, јер нам страх од надземаљског, а не близина Бугара, задржава говор.

Наш десетар, каплар, стари ловац испод Космаја, извукао се испод стене и напреже свој слух у тами.

– Пст! Пст!

Једва да чујемо његово упозорење, а већ се брзо хватамо за пушке, које смо, као кужне, били одгурнули од нас.

Његово искусно уво открило је сумњиве шумове, доле, испод нас, у потоку. Јер ако ми не видимо, још мање виде они који у овој апсолутној тами покушавају да нас изненаде. Ми смо најистакнутији део фронта. Доле под нама се руши камење под неспретним ногама. Звиждуком каплар обавештава најближи ров десно од нас. Нова лупа у мраку је сигуран сигнал. Одједном једна пламена линија пали у круг целу планину и открива за тренутак линију наших ровова. Кључа свугде пушчана и митраљеска паљба око нас. Лежим на пушци, али не пуцам, јер чувам метке за последњи тренутак. Неколико звездица полеће из наших ровова и описује светлуцаву елипсу у тами. Наше ручне гранате котрљају се низ падине, треште, цепају камен, земљу и тела. Бомбаши су проговорили.

Видећи да је њихов напад откривен, бугарски топови се јављају и опет нас окружује са свих страна вијук, прасак и пламен. Чудим се како то ништа не дејствује на моје нерве. Чак се и не појавим под фијуком. Све је то сада тако бедно, јадно. После небеског бомбардовања, све ове гранате, све бомбе су као деचे праскалице.

Благодарећи нашем каплару–ловцу, ноћни јуриш непријатеља је слоњен пре него што је могао да добије замах и да постане неодрживи људски талас. Можда је и ово потпуно одсуство страха које је настало, пошто нас је онај небески ураган имунизирао, дало необичну ефикасност нашој одбрани.

Сада, доле у јарузи, која постаје права долина смрти, бљешти и кључа пламен наших хаубичних граната, које су се одједном пробудиле и умешале у општи лом.

Почео је да свиће 23. јуни. На првој мутној светлости јутра појављује се погнута силуета нашег батаљонског ордонана у трку. Доле под нама ватра наших хаубица не престаје иако је бугарски јуришни талас одавно разбијен и нестао. Тешка разорна зрна се сада руше на саме бугарске ровове по гребену и ишчезавају у шумама иза њих. Осећамо да се нешто припрема. Ова фантастична ноћ је све ставила у покрет.

Наш батаљон прима наређење да одмах, за десетак минута, у пет часова тачно, са своје три чете пређе у напад и изврши насилно рекогносцирање на положаје из којих су час пре Бугари пошли да нас прегазе. Једино наша чета и митраљежи остају у рововима да штите њихово наступање и прихвате остале чете за случај неуспеха. И други батаљони, лево и десно од нас, у исто време крећу у напад.

Док је небо над нама постало млечно бело, цео фронт се запалио. Из свих удолина, из свих шума око нас, са свих гребена

ричу наши топови и бугарски ровови су покривени пламеном и димом.

Дотрчао сам до капетана „Руса“, који стоји на грудобрану и гледа укочено у казаљке сата. И на другим рововима стоје официри са погледом упереним на фосфорне цифре. Као по команди, дуж свих ровова, руке официра су се дигле увис. Пет је часова. Цела планина је оживела и из преривене земље искачу, као бодље, бајонети за којима се људи бацају и јуре доле ка потоку.

Митраљежи са наших ровова својим грозничавим рафалима смањују артиљеријску ватру која се, као покретан зид, помиче у напред, тамо негде иза гребена где је ми не видимо.

Као у амфитеатру посматрамо ову узбудљиву игру рата и смрти. Пре него што је одбрана и почела, наш се јуришни талас већ прелио преко ровова доле на шумовитим гребенима изнад потока, оним истим које већ четврти дан гледамо као извор своје судбине.

Прекљени од ноћашњих громова, ми се и не склањамо сада када око нас почињу своју стару заглашну игру разорна зрна из бугарских топова. Они се свете на нама за пад својих положаја, при чему смо ми само безазлени гледаоци, а никако актери. Доле, са друге стране гребена, продужава се за нас невидљива, али чујна бука. Плутуни и вика су све даљи и даљи.

Небо је опет зажарено од усјане сунчане масе и врели ваздух трепери над планином. Нико не долази до нас, јер и рањеници сада крећу испод наше планине слободним потоком, пуним бугарских лешева од ноћас и ранијих ноћи, одлазе у превисијалишта која су ниже, у шумама.

Нестрпљиви смо, а дан је бескрајан. Једино батаљонски ордонанси нешто знају. Један долази до нашег риџет капетана. Радосно узвикује:

– Узели смо све положаје у првој линији. Има много заробљеника.

Не бих рекао да се ико радује победи. Осећамо се непотребни, заборављени, скоро зловни, што други имају ту пред нама успеха, а нас су оставили као беспослену публику.

Са заласком сунца цела се планина усомешала. Одоздо из јаруге појављују се дуге колоне у индијанском поретку: наши војници. Између наших свих униформи видимо и оне боје црвене земље: бугарске. Заробљеници. Има их више десетина. Тешко се пењу уз брег ка нама. Али никако не разумем шта је оно на бајонетима наших војника. Сувише је велико и сувише плоснато, да би то биле главе, ако је такав неки атактистички бес обузео ове наше повлашћене другове. Нешто округло, плоснато, жуто као точак, и тешко јер се војници скоро повијају под тежином тако

искићених врхова пушака. Први војници се већ ближе рову са тим пљоснатим сунцем на бајонету. Показујемо рукама и питамо их шта је:

– Бугарски качкаваљ – довикују нам одоздо.

Тек када су пришли сасвим близу видели смо да се на сваком бајонету налази по један огроман точак сира качкавала, чувеног млечног производа у Бугарској и код нас у источној Србији и на Шар-планини.

Наши војници, већ неколико дана слабо хранjeni на тешко приступачној планини, са радошћу су испразнили откривено огромно бугарско пуковско стовариште сира. Сваки је понео котур тежак 8–10 килограма. Неки су натаkali котуре на мотке па их по двојица носе. Од топлоте дана маст се слила низ челик ножа. Војници наши из рова трче у сусрет победницима:

– Има ли и за нас што смо вас штитили?

Ови који скоро посрћу од умора, нису себични. Застају око ровова и на још топлим голим стенама у полутами дељу огромне комаде и деле.

– Ево и за нашег малог.

Један од њих сече свој колут по половини и пружа ми скоро пет килограма сира. Да бих и ја имао победнички изглед, радосно набијам тај поклон на бајонет и враћам се задовољан у нашу десетину под стеном.

Вечерас је на целој планини гозба. Чак смо од сувог грања начинили и малу ватру и иза стена правим фонду од бугарског плена.

У зору 24. јуна ларма на падини иза наших леђа јавља нам да један други наш пук долази да нас смени. Ми смо завршили свој задатак и напуштамо Калин-Камен. Силазимо кроз ону шуму из које смо пре четири дана пошли на први напад. Само наше гробље остаје. Између старих стабала, од којих је сада половина угњени-сана од оних громова, плитко су ископани гробови, обележени крстом од дашчица муницијских сандука. Ту је и онај мој сусед из напада, коме је комад гранате, од које сам изгубио десно уво, размрскао главу. Ту је и онај млади насмејани војник, који ме је под стеном тако весело потапшао по рамену, искрено обрадован да сам ја измакао смрти, коју он није – неколико минута касније – успео да избегне. Има их још двадесетак то скоро већ заборављених творца онога што се у тим данима називало епопеја Калин-Камена.

Опет корачамо уморни испод гробена дубоко под планином. На Светим Водама, где покривене грањем вире цеви наших хаубица које су нас штитиле, срећемо 4. батаљон нашег пука, који је тек стигао да баш ту поседне положај. Команданти батаљона се поздрављају.

– Гле, шта ћеш ти ту, Сташо – узвикује мајор Завађил, командант 4. батаљона.

Његово румено, мало пегаво лице, са жутим кратко подсеченим брковима, сво се озарило од осмеја.

Потпуковник Цветковић му говори о мени. Ја стојим по страни и не прилазим, јер сам ја сада само редов, а он, свакодневни гост у нашој кући, најбољи друг мојих ујака, је мајор.

– Шта си се укурио? Ходи овамо...

Прилазим свечано и хоћу да салутирам, али ме он привлачи и љуби у оба образа.

– Чујем да си јунак. Доћи ћеш код мене за ордонанса. Твој командант је једва пристао.

Потпуковник Цветковић се смеје на мене и пружа ми руку:

– Жао ми је што идеш, јер су те војници волели као маскоту. Врло сам био задовољан тобом, али Завађил ми каже да су му твоји ујаки поручили да те узме код себе. Треба да идеш код твог старог пријатеља.

Последњи пут сам стегао руку потпуковника Цветковића и очи ми пуне суза.¹⁾

Десет дана, колико сам их још провео као ордонанс 4. батаљона 18. пешадиског пука, код мајора Завађила, личили су једни на друге. Фијукање граната од јутра до ноћи, ближе и даље експлозије, врело летње сунце на провидном небу од кога се ваздух повија као пламен и дрхти, зној који у овим усияним голим стенама пробија униформу, ноздрве, очи и коса пуни прашине од експлозија разорних зрна свих калибра, претрчавање од рова до рова, од стене до стене, од жбуна до жбуна са цедуљом ишчупаном из командантовог ратног блока, наређењем од кога зависе десетине и стотине људских живота, жеђ, страшна жеђ, јер су извори далеко и вода бљутава и врела у нашим плекшним чутурицама и најзад бескрајни замор који на нас наваљује овај ујединачни живот, пун опасности и неког очекивања и немира. Од свега, замор ми је најтежи.

Са догледом командантовим извукао сам се последњег дана јуна 1913. године по подне испред наших ровова до ивице једног пропалка који нико није био посео. No man's land. Хтео сам да осматрам дејство једне наше новодоведене батерије, које се није могло посматрати из рова.

Пребацује, пребацује, сада подбацује, сасвим кратко... Ура, погодак, у сред бугарског рова. Лети нешто увис. Комади дрвета или парчад људског тела. Опет погодак...

Сунце ми пече право у леђа и потиљак и зној се слива низ лице. Глава ми је тешка и очи ме пеку и склапају се...

¹⁾ Нисам имао више прилике да сретнем потпуковника Цветковића. Четири године касније, 1917. он је нашао смрт у Средоземном мору када је једна немачка подморница торпедовала брод на коме је он ишао из Бизерте на Солунски фронт.

Неко ме одједном дрма за раме. Скочио сам заборавивши где сам, али ме је једна снажна рука приковала за земљу.

– Лежи, не мичи.

Мој колега ордонанс, кога је командант послао забринут због мог дугог остајања, затекао ме је како спавам тешким сном између наших и бугарских ровова, усред дејства артиљерије.

Тек сам стигао да се уплашим када сам поново био у нашем рову до кога смо дошли пузећи потрбушке.

Замарало ме је и моје разбијено уво из кога је стално цурила крв и гној. Поцрнео сам од сунца, лице ми се издужило, очи су ми упале и постале грозничаве.

Три дана после овог мог спавања између бугарских и наших ровова, позвао ме је мајор Завађил.

– Сташо, ти си исувише заморен, сада су те тек стигле последице контузије и ти не можеш више ово да издржиш. Ја намеравам да те вратим у Београд.

Заборавио сам да сам војник и почео сам да протестујем, да одбијам овакво решење.

– Слушај добро. Избила је колера међу нашим трупима и епидемија се страховито шири. Цела је позадина заражена и за који дан ће бити болесних и на положајима. Ја могу да примим да ти погине у борби, али нећу да носим одговорност што сам те тако слабог и неотпорног изложио могућности да добијеш ову болест, коју не би преживео.

Видећи како сам разрогачио запрепашћен очи додао је, као да ми олакша решење:

– Нећеш имати шта да изгубиш. Борбе су на крају. Колера коси и код Бугара, и од њих је код нас прешла. За који дан биће примирје, јер су Бугари већ изгубили рат.

Како сам о колери имао неке халуцинантне представе, то сам без много даљега опирања примио одлуку мајора Завађила.

У првим јутарњим часовима 4. јула опростио сам се од својих пријатеља ордонанаса и од мајора Завађила. Издао ми је објаву у којој је рекао да ме упућује у Београд ради лечења од последица контузије. Додао је:

„Своју војничку дужност вршио је предано, савесно и са храброшћу“.

Оставио сам за леђима ровове, Свете Воде, експлозије, и ватрени хоризонт фронта.

Силазим уморан оном истом стазом којом сам се пре петнаест дана пео пун нестрпљења да ступим у борбу. У шумицама опет цвркуће оне шарене птице, али ја идем невесело тешким кораком. Носим са собом праву носталгију тог несигурног и тешког живота на фронту.

Журим да измакнем из закрчених улица Криве Паланке, на чијем излазу срећем краљевића Ђорђа на његовом белом коњу. Замишљен је и скоро аутоматски је одговорио на мој поздрав, не познавши ме. Једино ми његов ађутант, апотекар Мрцајловић, маше руком. Сећа ме се са Калин-Камена.

Ниједних кола у правцу Куманова, док колоне промичу ка фронту: муниција и само муниција. Сунце пече и мој ранац и мој шињел на њему постају неиздржљиво тешки. Прашина пада као киша по мом мокром лицу.

– Хеј, Краков, јеси ли ти то?

Гледам у једног комиту у сукненом оделу, са високом шубаром на глави и са још више реденика него ја. Једва откривам у његовом лицу зараслом у браду мог београдског познаника, студента права Богдановића. Седи на стаблу једне оборене врбе крај пута, држећи пушку међу ногама.

Каже ми да је био четник код војводе Вука, начелника Горског штаба. Рањен је у борби на Жутот Дукату и упутио су га у позадину. Радујемо се обојица јер ће нам лакше бити корачати заједнички под овим тропски усияним јулским сунцем.

Једна кола покривена аријевима стиже нам иза леђа. Машемо и деремо се на сељака – војника који их тера.

– Стани да уђемо у кола...

Успорио је и пита:

– Јесте ли болесни?

– Јесмо, јесмо – вичемо обојица углас.

Застао је да се попнемо позади. Кола су пуна војника који леже, потрпани један преко другог. Уморни и задовољни да смо ипак нашли кола и не обраћамо на њих пажњу, иако једнако јече.

По неравном путу кола се тресу. Полегли људи жутог, скоро зеленог лица тихо јаучу, стењу, превијају се. Ми смо избили ноге преко задњег краја кола и не гледамо их већ посматрамо густе облак прашине који се, као циклон, витла за нама.

Облаци прашине остају за колима, али и падају по нама, лепе се на ознојено лице, покривају наше униформе и оружје, продиру у грло. Комита Богдановић ми пружа чутурицу пуну ракије.

Одједном се кола заустављају. Видимо на табли крај пута назив места: Псача.

Одмах ту, испод ниског дрвећа, избијају болнички шатори. Крај заставе Црвеног крста виси опуштена, на овом врелом дану без покрета ваздуха, некаква жута крпа. Пресеца нам дах један невест и једва видљиви натпис:

„*Колерична болница*“.

Скачемо као људи преко оgrade од кола, у којој леже једна преко других изнемогла тела људи, савијених у грчевима. Вичемо на кочијаша:

– Шта је ово? Што си се ту зауставио?
– Па зар ви немате колеру? Сви ови у колима су за ову болницу.
Свуда околу земља је бела од креча као од снега. Сем једног стражара на улазу, болница као да је изумрла.
– Где смо ми ово запали?

Пружили смо корак да се удаљимо што пре од кола пуних колеричних болесника и од овог гробља још живих људи. Мало даље од болничких шатора, између дрвећа, велике ископане раке. И оне су беле од креча. Мало даље нешто што личи на гомилу сувог дрвећа. Гледамо боље: као костури мршава мртва тела насласана су једна преко других. Нема довољно људи да сахране све који овде помру. Богдановић и ја гледамо се престрављени. Белимо се као фантоми од прашине, али су нам лица још бела од страха. Кораци нам постају све бржи да би се што пре удаљили од овог проклетог места, да не би дошло до какве трагичне забуне. Заборављамо на умор, на сунце, на ранаца на леђима. Бежимо као да нас прогоне, само да се што више удаљимо од кола колеричне смрти у које смо тако лакоислени запали. Журимо из све снаге да бисмо побегли од свега овога, да бисмо прекинули сваку везу са том јазбином најстрашније смрти.

Сада нас тек обузима панични страх. Седели смо поред тих несрећника од којих је сваки, у тим окупљеним и испоганеним колима, био прави резервоар највирулентнијих бацила. Немамо ничег да се дезинфикујемо, а пред нама нема ни најмањег насеља већ само дивља клисура Криве Реке са зараженом водом.

Имамо да пређемо још преко шездесет километара до Куманова, првог места где можемо да нађемо бар какву дезинфекцију.

– Главни је ништа сада ни јести ни пити, док се не дезинфикујемо – вели ми Богдановић.

Сатима и сатима траје наш марш под тропским јулским сунцем. Жеђ нас гуши, посрћемо од умора, али се не устављамо. Склонили смо се са прашњавог пута, јер се сада плашимо сваких кола, и корачамо стазам преко голих каменитих бргова. Наш марш се претвара у кошмар, умор нас исцрпљује, ноге се једва крећу, али нас страх, жеђ и глад гоне напред. Чак више и не говоримо, јер нас и говор замара. Жеђ нас убија. Најзад, већ скоро пред вече, на Нагоричинским висовима – чувеним због прве битке које се овде одиграла пре девет месеци између српских и турских армија – откривамо велику камену чесму, коју су наши војници подигли као успомену на своју прву велику победу. Хладна планинска вода избија из месинганих лула. Очи су нам запаљене. Срушили смо се на земљу и лежимо на леђима дишући тешко. Униформа је на нама мокра као да смо из воде изашли. Препешачили смо преко тридесет километара без застајања. Сада разумем како страх може да буде најмоћнији покретач.

Издржали смо четврт сата да се не приближимо чесми, док смо повратили дах и онда се, као одсечених руку приближавамо месинганој лули, гледајући да је ничим сем уснама не додирнемо.

Гутам ледену планинску воду све док ме грозница не почне да тресе.

Пуштам да ми вода лије на косу и на лице, али га не додирујем нити бришем и све то цури низ тело и униформу која је одавно изгубила сваку боју.

Осећамо се јачи и настављамо марш ка Куманову. Пролазе нови сати, ноћ је давно пала. Корачамо лакше под звезданим летњим небом. На месечини прашњави пут се бели пред нама, стално у силажењу и пењању, као преко безбројних таласа.

Прошла је и поноћ. Четрнаест сати идемо од Псаче и знамо да не смо да застанемо, јер носимо колеричне клице на себи, на својим рукама, на свом оделу.

Богдановић опет почиње да плује крв од овог замора, али не застајемо. Жалим једино што и ових последњих педесетак метака у реденицама нисам испалио тамо на Калин-Камену, на Светим Водама и на Жедилу, те бих сада био лакши.

Већ је два сата по поноћи – шеснаест сати како пешачимо – када као нада засветлуца у даљини једна мутна светлост.

– Куманово – вичемо обојица промуклим гласом.

Требало је ићи још два сата да стигнемо на циљ. Куманово. Варош је у тами и на небу се једва слуту близина зоре. Једина нам је мисао да нађемо негде болницу. Пролазимо поред првих ниских кућа од олепљеног блата и журимо се, поред несхватљивог умора, да продremo у центар града.

Одједном ми се чини да постајем жртвом халуцинација. У тами, на потпуно белом камењу турске калдрме, уз куће видим црне сенке, једне до других. Има их на стотине. Чујемо јечање, јауке, болне гласове. Улице се претварају у разбојиште. Прилазим оним издуженим сенкама крај кућа и видим да су то наши војници који леже дуж улица. Наше су ушчи још пуне оног карактеристичног јечања, које смо чули у колеричним колима, и које се сада понавља дуж целог Куманова, као страшни ехо у ноћи.

– Па ово је једна нова, само удесетостручена Псача – скоро сам урликнуо.

Улице су поливане кречом и свугде су попадали у грчевима колерични болесници, за које нема места у болницама и који су ко зна откуд и како стигли.

– Бежимо на станицу – једва шапуће Богдановић кога одједном, пред овим новим открићем као да је сва снага напустила.

На железничку станицу, до које је требало ићи још неколико километара, стигли смо као два месечара, када је дан већ почео да свиће.

Један теретни воз са ратним материјалом је баш полазио за Скопље. Имали смо толико времена да скочимо на једно празно место кочничара, које се као кућица дизало изнад отвореног вагона, из кога су стрчале топовске цеви, и воз је већ јурио.

Побегли смо најзад из пакла колере.

У главној скопској болници, у којој сам изненада наишао на своју тетку Касију,¹⁾ која због огромног броја рањеника није могла да пође за колеричне болнице, како је хтела, нашли смо најзад спас. Опрали су нас сублимадом од главе до пете, дезинфиковали нам одело и оружје. У Скопљу још није било епидемије. После тридесет шест сати, сада смо тек први пут јели и одморили се. Увече смо, првим возом, пошли у Београд.

Кошмар је био завршен.

Пет дана по моме повратку кући, на фронту који сам тек био напустио, пошто је за три недеље клања са обе стране пало 150.000 жртава, рат је сам по себи престао. Бугарска, исцрпљена, искрвањена, са свих страна угрожена – јер је сада и Румунија, сем Србије, Грчке и Црне Горе, ступила у рат против ње – примила је све последице пораза. Већ 28. јула (10. августа) 1913. у Букурешту је закључен мир који је вратио нормалан живот Балкану.

Србија је удвостручила своју територију и људство, али је зато у два рата изгубила половину људства својих оружаних снага. Да би се створили нови официјерски кадрови, Војна академија у Београду објавила је да ће за нову, 46. класу, примати двеста питомаца, уместо тридесет колико је пре ратова узимала. Студије су имале да трају две године. Војна академија у Београду имала је ранг универзитета.

Био сам разочаран и огорчен на своју школу, јер због професора руског језика који ми је једва дао најнижу прелазну оцену због непосећивања часова (тако је он означио моје учествовање у рату) – први пут је у годишњем резултату рада ученика моје име било штампано само курзивом, уместо масним црним словима. Одлучио сам да се јавим за Војну академију.

– Када већ то волиш, а онда иди па буди војник по професији, као и твоји ујаци – пристала је одмах моја мати на ту одлуку.

Иако сам био ратник из два рата, постојале су две сметње за мој пријем. Имао сам пола сантиметра мање него што је био предвиђени минимум висине, и био сам гљув на десно уво. Али су ме ипак примили и на испитима ушао сам, као други у рангу у Војну академију, после Саве Рокнића, сина професора физике.

¹⁾ Касија Милетић, сестра генерала Милана и Милутина Недића, која је у сва три рата Србије била добровољна болничарка на бојишту и потом у болницама са најтежим заразним болестима, нашла је поштовано смрт као добровољна болничарка у Ваљеву у којој су били искључиво болесници од петавог тифуса, коме је она подлегла у априлу 1915. године, жртвујући се свесно за Србију.

IV. АКАДЕМСКИ ГРАЂАНИН

У пријемној комисији лекари су били другови мога оца и знали су за моје ратне авантуре. На апарату за мерење висине измерили су ми увек рашчупану косу, не додирнувши саму лобању. Вид ми је био изванредан, те нико на уши није хтео ни да обраћа пажњу.

Када су завршени пријемни испити, који су имали еквивалент велике матуре, објављено је да сам од 232 нас примљених био други у рангу.

Положени испити за Војну академију начинили су од мене – како се то код нас звало – академског грађанина. Отпала су сва ограничења којима сам као ученик гимназије имао да се покоравам, и поред свог учествовања у два рата. Иако сам имао да будем грађанин само још десет дана, одмах сам купио штап (који дотле нисам смео да носим) и први пут сам запалио јавно у кафани цигарету, због чега бих раније (две кривице) био избачен из гимназије. Читаву ноћ по положеним испитима, са петорицом најбољих другова, прослављао сам промену нашег живота. Када је у зору требало да се плати не знам колико десетина кригли пива и неколико стотина ђевапчића, истресли смо све паре из џепова и једва смо накупили довољну суму.

13. октобра 1913. године ујутру сам последњи пут ушао у свом цивилном оделу у зграду Војне академије, и неколико сати касније био сам већ у тамнозеленом мундиру, у црвеним чакширама и чизмама. Постао сам питамац – редов 2. одељења 46. класе Војне академије. Како сам био најмањи, то сам са још десетак исто тако неизраслих другова био одређен у собу „кликера“, како су нас подругљиво звали они високи, међу којима су били скоро сви Црногорци из наше класе. Први пут у ову највишу српску школу су, сем самих Србијанаца, ушли и Срби из Македоније, из Војводине, из других крајева Аустро-Угарске па је било чак и два муслимана из Босне. Већ у нашем саставу слутила се будућа Југославија.

Почео је један потпуно нови живот, живот реда, дисциплине, прописа за сваки поступак и покрет. Волео сам свој нови позив те

сам без револта прошао кроз прве фазе одузимања индивидуалности и иницијативе. Живот је текао као по хронометру и није дан минут закашњења није био дозвољен. Знало се тачно колико минута траје јутарња тоалета, колико облачење и чишћење чизама, колико намештање постеље и то тако да се на чаршаву не сме ни најмања бора да примети. И онда је увек – у минут тачно – долазио јутарњи час учења, доручак, четири часа предавања, ручак, нови часови предавања или физичких вежбања: јахања, мачевања, обуке оружјем, гимнастике, и онда најсвечанији моменат дана: вечерња молитва усред дворишта Академије, у кари коју смо чинили око огромне мотке, праве катарке на којој се вила српска заставица, уз звук труба. И тако од пет часова лети (од 6 зими) до десет часова увече – сваки минут се знао за шта је одређен. Како смо ми ступили да за две године свршимо оно што су раније класе прелазиле за четири, то је једанаест часова дневно било посвећено нашем војничком и општем формирању.

Дисциплина је била крута, пруска, али без грубости. Ја сам са њом долазио у стални сукоб на два – за моје појмове – сасвим безазлена детаља: никад нисам стигао да тако очистим своје чизме „да се на њима може огледати“ – како је гласило наређење – нити сам успео да од чаршава на мојој постељи начиним беспрекорно равну површину. А други мој преступ је био: смејао сам се свугде и на сваком месту. Санкције су биле: излажење на рапорт. Јединих пола сата слободних ујутру, између доручка и предавања, стално сам био на рапорту, истина не сам, јер је увек био доста дуги фронт недисциплинованих пред канцеларијом нашег класног старешине.

– Господине мајоре, на рапорту сам што нисам добро очистио чизме.

Казна је била долажење три дана на рапорт са још једним паром чизама у рукама, очишћеним и изгланцаним по пропису.

Али још чешће сам имао да рапортујем:

– Господине мајоре, на рапорту сам што сам се смејао...

Свеједно где: у строју, на часу учења, за време предавања, за време мачевања. Ван часова одмора, смех је био забрањен. А смех је избијао неодољиво, скоро без повода, из мене.

Наш класни старешина, мајор Милутин Петровић, кога смо звали „Ферта“ (скоро свако је имао неки надимак) хватао се за главу и узвикивао:

– Питомца Краков, зар си се опет смејао?

Потом, гледајући ме својим живим, плавим очима, које су силом хтеле да буду строге, али тако комично, да сам се са највећим напорима уздржавао да опет не прснем у смех, изрицао ми је казну:

– Два сата мање изласка у недељу.

Али како је излазак у недељу трајао само десет сати, а било је шест радних дана када се на разним местима могло смејати, то је била ретка недеља коју сам могао да проведем код куће. Још сам ја уживао, због успеха у учењу, изузетне симпатије. Увек је недељом било много мање оних који су стајали у строју да издрже последњу контролу дежурног официра, пре него што напусте за тај дан Војну академију. И та контрола је била често фатална, јер због недовољно причвршћеног дугмета на мидиру, због копче на опасука на коме је висила наша питомачка шпада, која се није довољно сијала и, разуме се, најчешће због чизама, тај тешко сачувани излаз у недељу могао је у последњем тренутку да буде компромитован.

Али и поред свих ових педантности и изведеног ситничарења у спровођењу нашег војничког формирања, било је и извесне широкогрудости.

Неки месец по нашем ступању у Академију, једне вечери, за време строја за молитву, наш класни старешина, мајор „Ферта“, позвао је мене и још двојицу мојих другова и врло свечано нам предао одликовања за наше учествовање као добровољаца у ратовима 1912–13. године. Примео сам три медале за ова два рата, уз срдечно честитање и похвале нашег класног старешине.

Али ово наше издавање одликовањима донело ми је нетрпеливост од стране двојице или тројице другова. Између нас 232 млада човека, различитог душевног формирања, различитог васпитања и из разних класа и крајева земље, односи су ишли од најискренијег другарства до зависти и мржње, често необјашњиве. Али није никада било случаја да је један питомац изашао да се жали против другова. За грубе преступе против другарства кажњавање је било колективно. Увече, када су угашене светлости и када је дежурни официр завршио свој обилазак да види да ли сви питомци спавају, тројица или четворица одређених да изврше казну, бацали су се као авети на „осуђеног“ и покрили му главу ћебетом, да не би викао, и онда га истукли, више или мање, према томе да ли је тај ноћни поход био опомена или казна. Пет минута касније сви су мирно лежали у својим креветима, и ако би случајно, привучен буком, дежурни официр наишао, сви су спавали и нико ништа није знао сем оног истученог, али се и он правило да спава.

Неколико дана после предаје одликовања први пут сам хтео да применим онај необичан савет мога оца да се част брани крвљу.

Били смо завршили час ратног вежбања и враћали смо се у зграду да оставимо оружје. Један од мојих другова, Богољуб, врло већемента и зао, никако није могао да ми опрости што су ме често наши професори узимали као свога асистента при предавањима, дајући ми да уместо њих изводим на великој табли формуле,

физичке, хемијске, математичке. И када смо се после ове вежбе враћали кроз парк Академије, други један мој друг, знајући ову анимозност Богољубову према мени, добио ми је:

– Видиш како Кракову добро стоје одликовања.

То је било више него што је овај могао да издржи. Као да је ошинуто, рикнуо је једну гадну псовку на мој рачун, вређајући чак и моју мајку.

Талас крви ми је ударио у главу. Полетео сам по куќаком размрсан лобању, али су ми другови отели пушку. Пре него што су могли да ме зауставе, нишчупао сам бајонет из корица и без речи замахнуо да га заријем моме непријатељу у сред темена. Неколико се другова бацило на моју руку и повукли је уназад. Бајонет се само спустио на црвено, округло лице Богољубово, који је пред мојом реакцијом остао као парализован. Крв му је шибнула из лица и тада се већ начинила цела гужва око нас и одвукли су нас сваког на другу страну. Богољуба су одвели у амбуланту да га превију, али је повреда била сасвим површина, више-мање пресекао сам му само кожу, јер су другови били зауставили замах моје руке и скрепуили ударац.

Сутрадан ујутру стајао сам први пут на рапорту због озбиљне ствари: покушај убиства и телесна повреда. Поред мене је стајао мој испријатељ, са завојем на образу.

Мајор „Ферта“ је саслушао рапортовање нас обојице. Мој противник је признао да га нисам ничим изазвао, али је рекао да ме мрзи због мог истицања.

Класни старешина гледао ме је нетремице у очи. Овог пута нисам имао жељу да се смејем:

– Питомца Краков, твоја реакција је била исувише нагла и неодмерена. Али ја је разумем. Ми смо овде да формирамо од вас људе од части. Не налазим кривице. Можеш ићи.

Питомца Богољуб, поред зареза бајонетом, добио је још и три недеље неизласка у варош, са опоменом да ће слични његов недругарски испад моћи да повуче његово уделање из Војне академије, као недостојног да постане официр.

Завршетак овог мог јединог сукоба са друговима био је тај да је Богољуб, иако је био у савим другој соби, следеће ноћи добио „ћебе на главу“, како се то колективно кажњавање звало.

Али било је и трагичнијих неспоразума. Изласци у недељу донели су праву трагедију нашем врло веселом и експанзивном другу Ђорђу Јовановићу. После сваког свог недељног изласка хвалио нам се својим љубавним успесима. У пролеће 1914, неколико дана после једног таквог недељног изласка из Академије, приметио је да је болестан. Заводски лекар га је упutio у венерично одељење Војне болнице. После неколико недеља се вратио у Академију и

када је изведен на рапорт, морао је да изјави своју кривицу. Другови су му већ немилосрдно дали надимак Ђока – после чега је долазило име његове болести. Класни старешина га је казнио са седам дана затвора – први случај у нашој класи – зато што је својом непажњом изгубио скоро месец дана учења. У исто време, за сличан случај, био је кажњен и један поднаредник – питомца из класе која је била две године старија од нас. Затвор је био једна обична соба на мансарди зграде где су биле наше учионице. Ту затворску собу је откључавао и закључавао дежурни официр када је доношена храна овој двојници ухапшених.

Два дана касније стајали смо у кари за вечерњу молитву. Трубац је таман засвирао и наређено је скидање капа, када су нас тргла два револверска пуцња, која су дошла са мансарде више наших глава. Иста мисао је прошла кроз све главе, али нико ни поглед није смео да баци на зграду. Само су се официри загледали и, на знак најстаријег, дежурни официр је пошао у зграду.

Док је трајала молитва, ми смо само испод ока погледали на улаз кроз који је дежурни официр нестао. Још смо били у строју када се однекуд појавио лекар и болничари са два носила. Наређено нам је да уђемо у учионице на вечерњи час.

Два дана касније по подне није било предавања јер је цела наша класа ишла на погреб нашем другу Јовановићу, који је лежао у ковчегу са слепоочницим покривеном завојем. Питомца-поднаредник, који је био његов садруг у овом заједничком самоубиству, преживео је метак који је испалио себи у груди. Када је прездравно, никако није хтео да призна како су дошли до револвера, већ је једино понављао:

– Хтели смо да умremo, јер нисмо могли да преживимо срамоту да ми будемо први и једини затворени.

У мају 1914. почели су наши испити за завршетак прве године. Имали смо да полажемо око тридесет предмета. Поред стратегије, полагали смо нацртну геометрију, поред правила службе, која су се морала знати напамет, јер ту за војнике свака реч има своје место и значај, био је за мене раније омрзнута руски, али који ме је овде, са другим професором, пасонирао. Свакога дана био је један или два испита. Више нико није ни излазио у недељу, али за мене се баш тада указала прилика да и ја за неки час оставим затворени простор Академије и да проведем недељу међу својима. Пред испите су постојали мање строги према нама.

Концем маја, када је све било готово, саопштен нам је резултат. Ја сам опет био други у рангу. Недостајао ми је само један једини

поен да има највишу могућу оцену. Тај поен изгубио сам на испиту из мацевања, где сам – партнери су се одређивали по азбучном реду – имао да се борим са најбољим мачем из наше класе. Све поене, и према томе и прво место у рангу наше класе – добио је један наш друг из Лике у Хрватској¹⁾, који је побегао из Аустро-Угарске да би ступио у српску војску.

Пред саме испите добили смо наш први чин у војсци: постали смо питомци–каплари.

Првог јуна 1914. године два одељења 46. класе кренула су возом за Скопље, где смо имали да проведемо лето на практичним фортификацијским радовима. Нисмо ни слутили тога топлог сунчаног јутра да више никада нећемо ступити у нашу Војну академију.

На Бутел–Табији, једном старом турском утврђењу испод Скопске Црне Горе, био је наш логор под шаторима. Над нама је било провидно, зрачно, летње македонско небо. Свуда околу се ширила долина зелена од дунавских поља, која су изгледала као младе шуме. Крај пресушеног речног корита, које је белином пресецао ову зелену пучину, неколико старих турских конака ага–турских поседника – окићених ђерданима жутог дуванског листа. А као залеђе овог типичног македонског пејзажа – старом шумом покривена Скопска Црна Гора, пуна средњевековних цркава и манастира, задужбина српских краљева, царева и властеле. Становници ове планине, која је раније увек била уточиште побуњеника и устаника, своје национално обележје исписали су и на своје оделу. Већ вековима становници Српске Црне Горе носе на свом беломе сукненом оделу стилизовани српски двоглави бели орао са четири симболична слова S – која означају девизу српског народа: Само слога Србина спасава.

У том декору, пуном средњевековних архитектонских споменика и правог националног фанатизма, копали смо свакодневно ровове, саобраћајнице, амбласмане за батерије, под врелим јунским сунцем и критичким погледима наших инжењеријских инструктора.

Двадесет осми јуни 1914. године био је за нас празник, јер је од ослобођења Србије уведено да се овај дан највећег пораза српског, дан битке на Косову, која је донела пропаст средњевековне српске државе, прославља као највећи народни и државни празник. То је био дан сећања на херојску одлуку српског владара кнеза Лазара да пре са целом својом властелом и војском падне него ли да се покори или узмакне. У схватању српског народа, који је провео скоро петсто година у ропству, слобода је тако драгоценца и неопходна за живот и појединачца и народа, да се за њу без размишљања умирало.

У свечаним униформама, са скрлетно црвеним чакширама и лакованим чизмама, безбрижно смо дуптали, у групицама од двојице–тројице по врелим скопским улицама. Девојке су се на нас смешиле, у парку крај Вардара, испод топола, образовали су се парови, али највећи број нас седео је sagement по турским посластичарницама и гасно жеђ бозом јер нам је само то наш врло скромни agent de poche дозвољавао. У овом тренутку нико од нас није ни слутно да ће видовданско схватање неколицине босанских младих интелектуалаца и радника баш у томе тренутку муњевитом брзином изменити ток судбине не само сваког појединца, не само нашег народа, већ читаве Европе, па чак и света. Нико од нас није тада предосећао да ће још пре свога пунолетства половина наших другова да позна ону ефемерну славу, означену са „пао на пољу части“, која се тако брзо заборави.

Како чак ни на овим практичним радовима, ван зидова Војне академије, нисмо имали права да читамо дневне листове – то је најстроже било забрањено, да се не би интересовали политиком, то нико од нас није ни знао да је баш овога дана наследник престола Аустро–Угарске монархије дошао у посету Сарајеву, главном граду Босне и Херцеговине.

Сутрадан смо били изненађени што видимо наше официре окупљене у гомили, заборављајући на тачност дневног програма, како живо дискутују. Осетили смо да се опет нешто сасвим необично дешава.

Када смо у подне, уморни и ознојени, после подизања заклона за једну батерију, дошли на ручак под већак начењене од грања, које се потпуно осушило на тропском сунцу, већ је свугде кружила вест:

– Надвојвода Франц Фердинанд убијен је јуче у Сарајеву.

Наша два класна друга, два брата, муслимани из Херцеговине, објашњавали су нам као експерти:

– То је учинила „Млада Босна“. И ми смо у њој били. Свако је од нас положио заклетву да ће свим средствима радити на ослобођењу наше земље. Ево, први корак је учињен.

Наш класни старешина „Ферта“ био је целог дана међу нама. Подсећао нас је да је врло близу дан када ћемо моћи да покажемо своју вредност.

У наш уједначени и на минуте прорачунати живот ушла је једна дотле непозната узрујаност и узбуђено очекивање. Нико нам сада није спречавао да код кантинера налазимо београдске листове и тражимо, окупљени у групи, новости о последицама сарајевског атентата. Наша два друга из Херцеговине говорили су нам сада стално о тајном револуционарном удружењу омладине из њихових крајева „Млада Босна“, о атентаторима, све још непунлетним младацима, о Гаврилу Принципу, који је испалио своје метке у

¹⁾ Овај први у рангу 46. класе српске Војне академије Јован Петровић погинуо је у рату 1914. међу првима у борби против аустроугарске војске.

груди Франца Фердинанда и његове морганатичне супруге, као и о Принциповим саучесницима, које су ова двојица скоро све лично познавали. Из причања наше двојице другова у нашој свести су се оштрвали ликови оних националних фанатика у којима је било и неког нилизма, као код Достојевских јунака.

У јутро 15. јула, пре него што је требало да отпочне наш дневни програм, трубач је одједном засвирао „Збор“.

Појурили смо ка оружју и после пет минута два наша одељења, сто педесет питомаца у походним сивим туникама, али црвеним панталонама, стајало је у беспрекорном фронту. Наш класни старешина, најстарији официр на Бутел Табији, изјашао је пред нас на свом алатастом коњу, праћен као и увек својим малим, исто тако риђим псом. Сада је држао сабљу у руци. Наредио је да образујемо кару са три стране. На четвртој је стајао он са још неколико наших официра из Академије и инжењеријских инструктора.

Заорисао се његов нешто пискави али продорни глас:

– Питомци! Наша је Отаџбина у опасности. Са Дрине, Саве, са Дунава вековни непријатељ нас угрожава и хоће да угуши нашу слободу. Његово Величанство Краљ је наредио општу мобилизацију и од овог тренутка престаје свака ваша даља редовна обука. Ви сада полазите на нове дужности, пуне одговорности. Познајући све вас добро, ја сам уверен да ћу моћи да се поносим са вама...“

Наша клицаша краљу Петру I и Србији, којим смо поздравили крај његовог говора у троструком понављању, проламала су се далеко преко дунавских поља, чак до храстових шума Скопске Црне Горе.

Ове речи мајора Милутина Петровића „Ферте“ нису биле ни за њега ни за нас само патриотске фразе. То је било једно војничко и национално „вјерују“. Само месец и по дана после ове последње наше заједничке манифестације крај Скопља, у првој бици на Церу, која је била у исто време и прва победа српске војске над аустроугарским трупима, пао је, јуришајући на челу свог батаљона, наш класни старешина, као и неколико наших другова.

Поподне смо примили ратну муницију, резервну храну и сутрадан ујутру специјални воз са сто педесет питомаца-кашлара пошао је из Скопља за Крагујевац, где је било седиште тек формиране Врховне команде и где је требало да добијемо ратни распоред. Док смо маршovali кроз Скопље, наша песма била је толико снажна да се за тренутак све улице испуниле масама света.

– Питомци одлазе у рат...“

Јер рат је био у ваздуху као нешто неизбежно.

Девојке су нам прилазиле и китиле нас цвећем. Било је махања и плача, али смо ми као машине ударили из све снаге ногом о

неравну турску калдрму и певали из свег грла да су се улице проламале. Та опјеност трајала је док смо пролазили долином Мораве, одлазећи на север, и свугде је наша песма из воза привлачила свет по станицама и дуж пруге. И најзад смо тако победнички, унапред, прошли и кроз Крагујевац, када су се на прозорима зграде Врховне команде појавили генерали и официри да виде каква то војска долази. А „Ферта“ је јахао пред нама, са сабљом у руци, смешкајући се гордо као да је хтео да каже:

– Видите, то сам ја формирао.

После двадесет четири сата, из једне школе која је за једну ноћ била наша касарна, нас 230 питомаца пошли смо на све стране ка источној и северној граници Србије. Нико од нас није ни слутно да је десетине већ носило невидљиву ознаку блиске смрти.

Са још двојицом својих другова ишао сам ка Пожаревцу. Био сам одређен за ађутанта батаљона у 9. пуку другог позива, који се већ налазио на самом Дунаву.

Први пут сам био са војницима другог позива. То су били све људи преко 40 година и већина од њих није ни имала униформе, већ су били у свом народном оделу: дугим белим панталонама, мрком гуњу и – поред све летње жеге – огромном шиљатом шубаром од овчје коже. Како је већина имала дуге бркове и шпицасте плаве браде, то су били прозвани „наши Французи“.

Сељачки изглед овог пука другог позива допуњавале су шарене торбе од козје длаке које је сваки војник носио на леђима. То је у ствари био прави наоружани народ, пре него права војничка јединица. Иако сам био ађутант батаљона и питомац-кашлар, ја сам за ове старије сељачке војнике, због свог малог раста и пошто ниједне маље није још било на моме лицу, био само „дете“. На моје велико незадовољство, тако су ме сви звали. Потом сам се навикао и видео сам у томе један њихов очински осећај, јер је свако од њих искрено хтео да ми буде користан.

Био сам веома поносан да сам добио свог коња и то је био један врло лепи кулаш, са белом гривом и пером, на коме сам у галопу одлазио од чете до чете, или до штаба пука, када смо крајем јула изашли да поседнемо положаје дуж Дунава код Градишта.

Неколико шрапнела који су са фијуком дошли са оне стране Дунава да се распреду на нашем небу, неколико митралеских рафала, објавили су нам 29. јула 1914, пре званичног саопштења, да је рат почео. Сутрадан је стигла и прва ратна заповест Врховног команданта српске војске, престолонаследника Александра, који нам је јављао за напад аустроугарских трупа на Србију и позивао нас:

„Срби, браните својом снагом своје огњиште и своје племе!“

Наше су чете копале ровове у песковитој земљи дуж дунавских обала и ова наредба Врховног команданта, ишла је од једне четне

архиве до друге и само су је официри прочитали. Војници нашег пука били су из једног од најнеразвијенијих крајева Србије, из Хомоља, далеко од комуникације, већином неписмени и велики број од њих говорио је од куће румунски и тек су у војсци научили слабо српски. Зато су за овај пук, који је имао слабу репутацију, бирали најelitнији активни и резервни официри. Тако сам овде упознао два брата Рибникара, који су били власници и уредници највећег тадашњег српског листа *Политика*. Обојица су били резервни капетани. Један од њих, Владислав, био је нашег батаљону командир чете. Његов млађи брат, Дарко, био је командир чете у другом једном батаљону нашег пука и често је долазио до старијег брата. Њихов лист у то доба био је прави орган српских, чак југословенских националиста. Један од њихових уредника пред рат са Турском отишао је у четнике, да би лично узео учешћа у тој герилској борби у Македонији коју је *Политика* подржавала и славила. Својим ставом, својим писањем овај лист је давао стимулус свакој националној борби, како раније у Македонији, тако потом у Босни и другим југословенским крајевима Аустро-Угарске. Спријатељио сам се са Владиславом Рибникаром и сваки слободни час користио сам да одем до његове чете. У доба анексионе кризе *Политика* је била гласноговорник нас демонстраната са београдских улица.

Једнога дана, исто онако као што ми је краљ Петар I у Брестовачкој бањи рекао да ћу бити војник, Рибникар ми је изненада добио у једном разговору: „Ви сте, Краков, војник, али за рат. Нећете ви остати у војсци у миру. То не одговара вашем темпераменту. Ви сте рођени за новинара“. Овом новом прорицању моје будућности нисам много придавао значаја, иако сам већ у основној школи издавао један деци лист, писан руком, који је мој отац илустровао акварелима, а потом сам у гимназији издавао наш разредни лист који се умножавао на шапирографу.

Ми смо били на мирном дунавском сектору, док су се дуж Дрине и Саве водиле крваве битке са аустроугарским армијама које су продире у Србију. Док су долазили билтени о борбама, о првој победи на Церу, док су стизале дуге листе наших губитака, међу којима сам прочитао већ имена десетак мојих другова, наш батаљон на положајима–суksesивним – код Рама, Костолца–старог Виминацијума, Голубца имао је свега четворци рањених од шрапнела. После битке на Церу дошло је наређење да се ми питомци 46. класе производимо за поднареднике; само месец дана касније, половином августа, дошло је друго наређење да се производимо у нареднике, али у исто време да се цела 46. класа повлачи из борбених јединица, пошто је претрпела велике губитке за првих месец и по дана рата, и да се упућује у позадину где смо имали да постанемо командири чета резервних трупа које су се формирале од нових регрута. Преко

двадесет мојих другова било је већ погинуло, а скоро два пута толико било је рањених. Да би сачувала официрски подмладак, Врховна команда нас је склонила са фронта, јер су моји другови следовали верно оном одушевљењу које је у нас унео наш, у бици на Церу погинули, класни старешина „Ферта“. Са узбуђењем сам сазнао да се међу погинулима налази и мој негдашњи „непријатељ“ Богољуб, кога сам само неки месец дана раније хтео да прободем бајонетом.

Ма како да сам био радостан што својим чином питомца–наредника представљам сада неког старешину у војсци, наређење о одласку у позадину примио сам са великим незадовољством. Утолико пре што је, баш у исто време, стигло наређење да наш пук напусти мирни сектор на Дунаву–који су имали да поседну новоформирану пуковину из Јужне Србије–Македоније, а он да пође на Дрину, где су беснеле борбе. Било ми је тешко да оставим и наше „Французе“ у њиховим тешким овчјим шубарама, на које сам се био навикао, а нарочито моје нове пријатеље, браћу Рибникаре и свог команданта батаљона, који је био брат врло познатог српског песника Владислава Петковића–Диса.

Баш на три дана пред мој полазак за позадину, упознао сам песника Диса, суморног по своме изгледу, суморног по своме животу, суморног по својим песмама „Утопљене душе“, у чијем је наслову било већ неког трагичног предосећања.¹⁾ Његово црпипурасто, мршава лице било је са свих страна обрасло. Преко високог чела падали су прамениви дуге црне коврдаве косе. Средину лица покривали су огромни црни чупави бркови, подигнути увис. Потпуно су скривали његове усне, а тиме и његову тајну. Овај „уклетни песник“, следбеник Бодлеров, није никада умео да се насмеје. Како се сада није ни брјао, то је и остатак лица био нестао у црној куцравој бради. Наочари су скривале његов поглед који је увек био грозничав и тужан. Певао је да иде кроз живот „с раном рођења, која се не лечи“.

Ратови су растресли његов тешки песимизам, или су можда проширили његов видик смрти, и он је променио начин писања. Изненада је избила његова патриотска лирика. „Ми чекамо цара“ била је последња збирка песама овог сина сиромашног кафеџије, који је сам био учитељ у малим забаченим планинским селима, а потом мали чиновник на београдској трошарини, борећи се да изађе из „поднебља глиба“. Један од најпознатијих београдских боема, он је у пићу тражио визије, које му је тешки свакидашњи

¹⁾ Песник Владислав Петковић – Дис утопио се маја 1917. године у Јонском мору, недалеко од Крфа, када је брод на коме је се налазио био торпедован од немачке подморнице. Имао је 37 година и нашао је смрт које се највише бојао: у простору без дана.

живот замрачивао. Његов брат, мој командант батаљона, Радослав Петковић, висок и крупан, широких груди и усана увек развучених у осмејак био је за њега и за друге јунак. Дис никад није обукао војничку униформу. Због уских неразвијених груди био је одбијен од регрутне комисије. Сада, када је цела Србија била у пламену рата, дошао је и он на фронт, код свога брата у посету, да бар за неколико дана открије ту нову перспективу масовне смрти, „завичај смрти“, како је он фронт називао.

Да не би био комичан са својим шеширом широког обода, ставио је војничку шајкачу на своје густе, рашчупане косе. Брат ми је дао и једне војничке докуле, јер његове плитке, закрпљене ципеле нису биле ни најмање погодне за шетњу по рововима.

Дис је волео да иде са мном, јер му се чинило да ћу га ја најбоље разумети. Док смо пролазили између наших војника, крупних, снажних сељака под оружјем, који су са мало подсмеха гледали на ову чудну невојничку појаву, Дис ми је увек узрујано и нервозно говорио о животу и смрти, који су за њега били „од исте грађе“:

– Наше је рођење смрт оног претходног живота о коме ништа не знамо, а наша је смрт можда почетак једног другог живота о коме ништа не слутимо. Једино што видимо и знамо – то су трулеж и распадање.

Као Гогена, њега је целог кратког живота опседало одгонетање мистерије: одакле долазимо и куда идемо?

Уочи мога поласка из батаљона, шетао сам са Дисом поред наших ровова дуж дунавске обале код Костола. Аустријанци су били нервозни и непрекидно су са оне стране Дунава праштали митраљески рафали, и њихови шрапнели су палили наше небо.

Дис ми је рекао:

– Ето, зато волим рат, јер овде смрт није хладна ни мрачна, већ долази у апотеози.

Док је ово говорио, стајали смо иза заклона једне наше пољске батерије. Да учини крај томе пушкарању, а можда и да забави госта–песника, командир батерије је одједном командовао:

– Пали!

Заблештали су пламенови из топовских цеви и њихов рефлекс је пао на стакла Дисових наочара. Тада сам изненада угледао да његове увек тужне и грозничаве очи блистају као звезде.

Општајући се од Владислава Рибникара поклонио сам му своје мамузе, на које сам био врло горд, али које ми сада, када сам остао без коња, нису више требале, јер сам имао да се растанем и од свог кулаша. Рибникар је био поломио своје. Ниједног од ових мојих нових пријатеља никад више нисам видео. Само петнаест

дана касније, 31. августа, пао је на Дрини Дарко Рибникар, а дан касније је погинуо, на оближњој планини Рожањ, и мој пријатељ Владислав Рибникар, са мојим мамузама на чизмама.

*

За мене и још неколико мојих другова почео је нови монотони гарнизонски живот у Пироту, вароши на самој бугарској граници, где се од тек доведених регрута формирао 3. пук резервних трупа. Док је ратни ураган пустошио Западну Србију, ја и моји другови смо, као уред мира, обучавали младиће од деветнаест година, наше вршњаке, војничким вештинама, али нарочито смо имали да их што пре научимо како се убија метком и бајонетом.

Тринаестог октобра 1914. године – годину дана, дан у дан, од нашег ступања у Војну академију, објављен је краљев указ којим се моја класа производи у чин потпуковника. Одјурио сам у Ниш, где је било седиште Владе, да бих начинио себи нову официрску униформу. На мени је било све ново, од официрске шапке па до мамуза на чизмама, када сам пролазио поред зграде у којој је, привремено, било смештено Министарство рата. Маса света, највише жена, стајала је пред зградом. Чуло се жецање, понеки крик. Пришао сам и видео да су зидови били излепљени листама погинулих официра. Нашао сам међу њима десетак својих познаника и пријатеља, међу којима и браћу Рибникаре.

Први мој акт који сам као официр написао била је молба Врховној команди да ме врати на фронт, подсећајући да сам на фронту био и као ђак – добровољац, те да ми је сада, као активном официру, баш тамо место. Никакав одговор на ово није стигао, јер је Врховна команда добијала овакве молбе од свих мојих другова.

Када смо после два месеца испратили прву партију регрута на бојиште, моји другови и ја поновили смо још одлучније овај захтев. Али одговора није било, а борбе на Дрини и Сави су биле све огорченије. Аустријанци су продирали све дубље у Србију. Ми смо постали изневерљиви што у тим трагичним часовима седимо у једном далеком мирном гарнизону. Постали смо неподношљиви, „dur des durs“. Таваница у мојој соби у касарни била је сва изрешетана пушчаним мецима које сам у часовима очајања испаливао у њу. По кафанама смо револверским мецима гасили сијалице и остављали горе и кафецију у мраку. Али обуку регрута смо вршили најсавесније. Рекли смо нашем команданту пука, старом резервном официру из трећег позива:

– Извините што ово радимо, али ми хоћемо на фронт. Тражите да нас тамо пошаљу, јер и сами можете да видите да ми нисмо за позадину. Нека старе и рањене официре шаљу овде.

V. NOVI FRONT

И најзад, наших чуда је било толико, а сигурно и интервенција и војних и грађанских власти, да је, на моју пету молбу упућену Врховној команди, најзад стигао телеграм команданту пука:

„Потпоручник Станислав Краков упућује се за водника у 17. пешадијски пук“.

Радост због одласка на бојиште покварио ми је коминике Врховне команде који је баш тог дана, 2. децембра 1914. објављен, и кога је пак цела Србија у делирију од одушевљења читала:

„На територији Краљевине Србије у овоме тренутку нема више ниједног непријатељског војника, осим заробљеника“.

Тог дана, са првим извидницама, у ослобођени Београд је ушао и сам краљ Петар и у београдској катедрали, док су испод ње последњи остаци аустројских трупа чамцима напуштали српску обалу, пао је на колена благодарећи Богу за највећу победу коју је српска војска однела. 120.000 српских војника потукли су до ногу петнаестак корпуса генерала Поборека од 300.000 људи, од којих је преко 50.000, са 200 топова, пало у руке српских трупа као заробљеници.

На путу за мој нови пук, читао сам наредбу регента Александра којом се, као у једном тријумфалном крику, обраћао својим војницима:

„И по трећи пут победили су непријатеља и задобили победу којој у историји нема равне. Били сте и остајете непобедиви“.

Под оловним кишним небом ишао сам ка фронту. У градовима и по селима, на прузи и на путевима, свуда су били трагови борби, окупације, разарања и уништавања. По разривеним, раскаљаним путевима лежале су преврнуте каре, топови, кола. Не само све болнице, већ све школе и кафане биле су пуне рањеника, чије сам уморне поворке сретао како, под кишом, на колима и пешке, одлазе даље у позадину.

После три дана путовања, лежећи на сени у војничким колима покривеним арњевима, угледао сам, у мутној светлости јутра,

разливане воде Саве, где су поплављени врбасти нејасно обележавали у магли аустројску обалу. На брегу Мишар, недалеко од ове граничне реке, којом су тако често пловили лешеве, крај беле школске зграде угледао сам троугласту заставицу, ознаку штаба 17. пешадијског пука у који сам био упућен и који је имао да остане нераздвојно везан са мојим животом и мојом судбином.

Седамнаести пук. Сећам се колико се мој отац плашио тог броја. Сви тешки догађаји из његовог живота били су за тај датум везани: и смрт његовог оца и мајке и сестре, па чак и његово прво венчање, и десетине других мање трагичних, али увек непријатних догађаја. Постојала је једна фатална веза између његове судбине и овог броја. А ја сам радосно ишао у тај пук, слутећи једино да ће моја мати бити испуњена страхом и стрепњом када буде чула његов број.

На вратима школе срео сам свога друга из Академије, овде ађутанта команданта 17. пука. Дочекао ме је радосно. Пољубили смо се:

– Ти си осми из наше класе који је стигао у пук.

Командант пука примио ме је као старог познаника, иако сам га први пут видео:

– Знам ја добро ваше ујаке. Радujem се што долазите у мој пук, јер су ми најбољи официри баш ваши другови.

Са кратко ошишаном косом, и са доста развијеним, мало четвртастим вилицама, које су његовој бради давале израз енергије, глава пуковника Алексе Стојишића била је типичан портрет пруског официра. Само његове челично-плаве очи, које су се сада смешкале доброћудно, и насмејана горња усна са накомтрешеним кратко подишаним плавим брковима показивала је једну словенску доброћудност. Бар такав је био мој први утисак. Касније сам видео да су ове насмејане очи умеле да буду оштре и тврде као и метал чију су боју примиле.

Задржан сам на ручку у пуковском штабу јер сам долазио из позадине; где се читају новине и знају новости из света, које овде стижу са великим закашњењем, јер су путовале коморцијским колима проваљеним путевима. А поред тога, једина веза између пуковског штаба и 3. батаљона у Шапцу – у који ме је пуковник Стојишић одредио – био је пут поред саме Саве, усред поплавлених долина, и њега је аустројска артиљерија читав дан тукла. Морао сам да сачекам сумрак да бих ушао у град удаљен свега седам километара.

Зимско вече, пуно влаге и магле, дошло је брзо и ја сам наставио пут дуж Саве за Шабац. Са аустројске обале, утопљене у магли, неколико јата челичних стрљенова про звиждало је високо изнад нас али су наша тешка кола већ скакала са лупом

преко разривене калдрме првих варошких улица. Као кулисе стајале су у сумраку црне оголеде фасаде без прозора и врата. Овај богати трговачки град био је само велика гомила рушевина. По гдегте који очувани прозор, осветљен светлошћу петрољске лампе, откривао је траг живота. Звоник велике цркве био је пререзан гранатом. Усред овог мртвог града једна оаза живости: владинина палата из које је владика отишао, а која је сада претворена у клуб официра 3. батаљона 17. пука. Кроз затворене шалоне пробијали су светлост и звуци музике.

Стражар пред палатом рекао ми је да су командант батаљона и официри унутра. Долазећи из мрачног декора једне разорене вароши застао сам пред топлотом, светлошћу и лармом, када сам отворио врата велике трпезарије.

Електрике није било али су зато карбитске лампе бацале јаку светлост на групу од десетак официра, поседалих око дугог стола, пуног боца, док су са једне естраде трештали блех-инструменти двадесетак музичаната у аустријским војничким униформама.

Сви су се погледи задржали на мени када сам се појавио.

Капетан, широких рамена и ретке косе, залепљене на челу, који је седео уврх стола, устао је. Приметио сам да је врло низак растом.

– Ађутант пука ми је јавио да долазите.

Пришао сам и поздравио свог новог војничког старешину.

Рукујући се, командант капетан Миљковић је рекао:

– Свршићемо одмах распоред. Идете за водника у 3. чету, која нема ниједног активног официра. Ево вашег командира.

Једно доброћудно лице старијег сељака, са широким рашчупаним брковима који су падали наниже, једна широка тврда шака у којој се моја рука изгубила, био је мој командир.

– Е, а сад чашу, момци, за потпоручника. Да пијемо добродошлицу.

Заробљени аустријски музиканти су за време овог представљања престали да свирају и били су устали. Њихов капелник је гледао у команданта. Капетан је добацио:

– Е, сад нешто у част господина потпоручника. Знате ли краковјак?

Заробљени музиканти су били већином Чеси. Одмах су засвирали ову пољску игру.

У овој атмосфери банкета, пића и музике отпочео је мој нови живот на фронту. Јер рушевине Шапца биле су прави бастيون нашег новог фронта дуж граничних река. Месец дана трајало је ово весеље на предстражи.

Наши војници били су у гимназији, преко пута саме владине палате. Дању сам их изводио у каљаве њиве изван вароши да

вршимо пробе са заплећеним аустријским ручним бомбама и експлозивима. Вежбали смо се у минирању терена и зграда и једна полусрушена циглана била је наш полигон за опите.

Сваке четврте ноћи ишао сам у патролу дуж Саве, чије су се црвене каљаве воде излиле далеко изван корита. У зидовима старе турске тврђаве, где је некада била царинарница, била је наша предстража са два митраљеска гнезда. На самој обали, под голим врбама, усред сплета корења у грчу, лежала је у води торпедна цев коју је чувао један Рус – морнар, са огромном шубаром на глави. То је био једини руски одред који је дошао на наш фронт, да торпедним цевима затвори пролаз кроз Саву. Аустријски монитори су често долазили од Босне и засипали Шабац зрнима својих топова. Али откако је један од њих – Марош – погођен торпедом, тада нашим тајним оружјем – нестао у таласима Саве, други се више нису појавили.

Четири пута је, у току последњих месеци, Шабац прелазио из руке у руку. По његовим улицама вођене су борбе. Месецима је био под ватром или аустријске или српске артиљерије, које су успеле да убију сваки живот у њему. Од десет хиљада становника једва да их је – сем војника – остала која стотина. То су били они најсиромашнији, на периферији вароши, у кућама олепљеним блатом, који сем живота нису имали шта да изгубе.

У самом центру вароши, сем сопственика једне апотеке, био је само још један знаменити становник. То је била једна млада жена, лепа и весела, која је имала идеју да усред овог гарнизона у рушевинама, отвори један ноћни локал. Свако вече, после седења у владином конаку, већина официра окупила би се у тој кафани госпође Руже, увек пуној боца са шљивицом и балона са вином. У ствари, то је била пре трпезарија једног приватног стана неког кафана. Понекад смо доводили наше аустријске музичанте да нам овде свирају. Други пут је секретар префектуре, једина цивилна власт у овом војном сектору, доводио последња два преживела члана чувене циганске музичке династије Цицварића, најбоље виолинисте у Србији. Сви су официри долазили у кафану, сем команданта батаљона. Али зато су нас млађе официре одмах обавестили да је сопственица кафане пријатељица командантова. Ми смо имали право само да играмо са њом када је било музике.

Имао сам деветнаест година и био у новој елегантної униформи-униформе мојих старијих колега носиле су трагове свих каљавих ровова у којима су месеце провели. Стално сам се смејао, јер то овде није било забрањено, и – покварио сам ред који је владао у овом ноћном локалу. Госпођа Ружа је желела да игра стално са мном. Позивала ме је да дођем и преко дана, када не долазе други. Осећај лојалности према команданту доводио ме је

у врло глупу ситуацију. Нервозан и бесан, одлазио сам у свој стан и рештао револверским мецима врата од своје собе, која сам претворио у таблу за гађање, тако да су се претворила у решетку.

Био је крај јануара 1915. године. Таман сам, у подне, примио дежурство у батаљону, када ме је позвао командант. Рекао ми је да је пуковски преки суд осудио на смрт једног војника из нашег батаљона због дезертерства начињеног још док су борбе трајале, али који је тек сада био ухваћен. Војник је био доведен из пуковског штаба у Шабачу и сутрадан ујутру требало је да буде стрељан пред целим батаљоном. Он је био у једној соби гимназије, одређеној за затвор под стражом. Ја сам имао изјутра да га са стражом спроведом на једну ниву изван вароши, баш поред нашег минерског полигона, и ту је имало да се изврши стрељање. Имао сам да извештим командире да цео батаљон присуствује. Први пут сам добио дужност неке врсте помоћника целата. Те сам вечери продужио, више него обично, своје патролирање дуж Саве да не бих мислио на тог човека, у чијем сам погубљењу и ја добио улогу. Била је већ хладна и мокра зимска зора, када сам се, сав калав, вратио са савске обале натраг у порушени град. На самој улици, пред зградом гимназије, чекао ме је наредник, мој заменик док сам ишао у патролу. Био је сав узбуђен:

- Господине потпоручнике, осуђени се убио.
- Како се убио?
- Још је жив, али се убио.

Једва ми је објаснио. Осуђени војник је пред зору затражио од стражара да му дозволи да оде у талет. Иако су врата остала одшкринута и стражар био пред њима, тај војник који се није бојао смрти већ срамоте да буде пред друговима стрељан, на један невероватан, неопислив начин, успео је да, завукавши главу у један прорез, преломи себи кичму. Када је стражар чуо необичан шум, јечање и пад тела, утрчао је али је осуђеник био у несвести. Тражио сам од пука да одмах пошаљу лекара. Лекар није био у штабу. Пробудио сам команданта батаљона и известио га о овом јединственом покушају самоубиства. Војник са преломљеним вратним пришељеном био је у несвести. Питање смртне казне било је беспредметно јер је самоубица био на самрти и требало је само да му лекар смањи болове. Командант батаљона је рекао да ће телефонирати команданту пука.

После пола сата командант батаљона ме је позвао:

– Наредите да се чете одмах крену на место извршења смртне казне.

Гледао сам са неразумеванјем у команданта.

– Смртна казна ће бити извршена – рекао је тврдим, грубим гласом.

– Па он је у несвести. На самрти! – говорио сам док сам осећао како ми зуби ударају једни у друге.

– Биће донет на носилима. Извршите наређење.

Чинило ми се да је све то један кошмар. Батаљон је био постројен у кару на калвајој пољани чија је земља била мркоцрвена и која се лепила за ашове којима су војници копали раку.

Војници су стајали са пушкама спуштеним поред ногу, оборених глава, и језива тишина је била прекинута само доласком једне поворке. Четири војника су спустила носила поред раке. Човек у војничком шињелу на њима био је без свести. Лице му је било већ мртвачки жуто. Први пут сам га видео. Од живота на њему је остао само један грч крајњег очајања.

Нисам ни чуо када ме је командант позвао. Одједном сам приметио да ме вуче за рукав шињела и гура ми хартију у руку.

– Прочитајте пресуду!

Официри су командовали војницима да стану мирно.

Покушао сам да видим шта пише на хартији, али су ми се руке толико тресле да је пресуда скакала горе-доле, као да је тресе ветар. Чак ни оно што сам хтео да кажем команданту нисам могао, јер никада глас није излазио из мојих уста. Тешка тишина је владала над пољаном усред осам стотина људи.

Одједном ју је прекинуо љутит глас команданта:

– Дајте ми ту пресуду! Ви нисте низашта способни!

Истрао ми је хартију из руку, које су се тресле и даље, и почео је да чита оне увек исте тачне изразе педантне војне администрације, која има своје форме за објављивање лицитације за набавку чизама или за правно убијање човека.

Био сам одсутан са губишница на коме је остала само грозница мога тела. Четири пуцња су пресекла моје дрхтање. Постао сам одједном миран. Корачао сам поред војника, ћутећи као и они, газећи благо које нам је заустављало кораке.

Сутрадан по подне био сам слободан. Била је недеља и није било вежби. Ишао сам пустом улицом пуном поломљених ограда, ишчупаних врата и голих грана дрвећа са којих су падале капље влаге. Пошао сам у разорени стан др Винавера, пун разбацаних књига. То је била моја позајмна библиотека. Пред самим улазом у полусрушену кућу изненада се појавило преда мном румено, скоро детињско лице, са плавим насмејаним очима.

– Знала сам да ћеш овде доћи. Остави књиге и пођи код мене.

Ружа ме је зграбила под руку.

– Нећу сада, али ћу доћи после поноћи.

– Па немогуће је, ти знаш да тада долази Миљковић. Убио би ме.

– Баш зато хоћу да будем с тобом вечерас. Нећу да крадем, али хоћу да отмам. И хоћу да он то зна. Од јуче за то имам разлога.

– Ти си луд. То је немогуће. Убио би ме.

Била је тако близу мене и никад нисам видео да су јој очи тако светле.

– Пошто не могу код тебе, онда ћеш ти доћи код мене. Ту не може да нас узнемири, а не само да ће знати он, већ ће знати сви.

Требало ми је дуго да Ружу убедим да прихвати мој план.

Пред станом сваког официра требао је да ноћу буде стражар јер Сава није била довољна препрека да једно одељење аустријских командоса не пређе и не начини прејад. Али ја сам био увек без стражара. Ово вече позвао сам свога поднаредника и наредио му да од девет часова пред мој стан постави стражара, са наређењем да никог без разлике не пусти у мој стан, па био то командант батаљона или пука.

То вече, већ око десет сати, на велико изненађење официра, Ружа је напустила своју кафану и изашла са мном. На уласку у стан подсетио сам стражара на његову дужност.

Била је поноћ када сам пред станом чуо узвик стражара:

– Стој!

Потом сам чуо глас команданта батаљона, који је узалуд покушавао да убеди војника.

– Господине капетане, не можете проћи! – био је војник врло одлучан.

Лупа капетанових поткованих чизама је ишчезла и улица је опет постала мирна.

•

Ујутру сам замолио свога командира да ми да свог коња. Он се препредено смењао и хтео је нешто да ме пита, али је само климнуо главом:

– Узми, знам зашто ти треба.

Стајао сам са припасаним револвером преко шињела пред нашом провизорном касарном, када се појавио командант. Лице му је било црвено, гледао је намрштено. Позвао ме је оним истим непријатним гласом, какав ми је био на губилишту:

– Потпоручник Краков.

Пришао сам и поздравио сам.

– Ви сте злоупотребили право да поставите стражу, јер војници нису за то да чувају ваше оргије. Принуђен сам да поднесем рапорт команданту пука.

– Господине капетане, ја сам желим да идем на рапорт команданту пука, јер ми није више место у вашем батаљону. Уосталом, и сами сте приметили да нисам низашта способан.

Поздравио сам га, пре него што је могао ма шта да ми одговори, скочио сам на коња и појурио ка излазу из вароши. Дан је био ведар, без магле, и ја сам галопирао друмом крај Саве, док је около на све стране прскало црно благо под коњским копитама. Пет минута касније још већи гејзери блата су искалили између врба крај пута, уз фијукање и тресак. Ипак, Аустријанци нису хтели да потроше више од четири гранате за мене и само земља од једне пала је као киша преко мене и коња. Зрна једног митраљеа пратила су ме читав километар, прштећи по ивици пута, али се и тај фијук најзад утишао.

Јавио сам се своје другу, пуковском ађутанту, и рекао му зашто сам дошао. Почео је да се смеје као луд.

– Молим те, испричај ми по реду све још једном.

Мало касније дошао је до мене, увек у смеху:

– Командант је рекао да останеш код нас на ручку. За озбиљне ствари биће после времена.

Пуковник Стојишић ме је дочекао за столом, насмејан:

– Одавно нисмо имали гостију. Баш сте нам добро дошли.

Ја сам се сећао рапорта код мајора „Ферте“ и нисам овакав гостољубив дочек очекивао. Нико ме ни о чему није питао, али су се сви смешкали.

Када су два ордонанса, који су служили око стола, донела кафу, пуковник им је рекао:

– Е, сад ви идите да ручате. Нисте више овде потребни.

Остали смо за столом командант и његов ађутант, пуковски лекар, свештеник, команданти комора. Око седам-осам официра.

Пуковник Стојишић ме је погледао са осмејком, који је увек лично на подсмех:

– Е, сада ћете, уз кафу, да нам лепо изложите због чега сте дошли. Али све из почетка и нећу ништа да изоставите.

– Господине пуковниче, нисмо сами – рекао сам и погледао и пуковског свештеника.

– Па он је чуо и горе, он је зато свештеник да исповеда људе. Само ви све испричајте.

Колико сам могао пристопијати, изложио сам свој револт и своју освету. Пуковски лекар се намрштио када сам и његов недолазак поменуо.

– Ја не васкрсавам мртваце – приметио је суво.

Командант ме је гледао право у очи и изгледало ми је да његов осмејак још није ишчезао са лица:

– Ви сте млади и не можете да разумете неопходну суровост. Ми не смомо да имамо срца, када је дужност и одговорност у питању. Да нисмо стрелили неколико десетина или неколико стотина људи, наша би се војска под ударима које смо у октобру и почетком новембра претрпели, распала. Данас би Аустријанци владали Србијом. Овако их нема ниједног на нашој територији. Искуство ће вам то већ показати. Али сада је питање шта ћемо са вашим Миљковићем. Вас двојица више не можете остати заједно.

– Ја сам и дошао да вас молим да ме упутите у који други батаљон.

– Да бих и Миљковићу дао неку сатисфакцију, послаћу вас код нашег најопаснијег команданта: Матића. Ићи ћете у Богатић, у 1. батаљон.

– Разумем, господине пуковниче.

*

Кроз два дана, на колима покривеним арњевима, стигао сам у село Богатић, које је имало то име јер је било најбогатије село најбогатије српске покрајине Мачве. Бело окречени зидови кућа, између високих дрвених ограда и голих влажних грана дрвећа, блистали су под зимским сунцем.

У школи чије је двористице било поплочано црвеном циглом био је штаб 1. батаљона. Два моја класна друга, водници у овом батаљону, дочекали су ме, јер су телефоном јавили цео мој случај. Грлили су ме, тапшали по леђима и рамену, смејали се.

– Добро си удеио Миљковића.

Одједном су им се осмеси избрисали, лица затегла и заузели су укочен став. Прошапутали су:

– Матић...

У сусрет нам је долазио човек у раскопчаном шињелу са црвеном поставом и ознаком вишег официра на грудима. Да је био виши, био би колос. Широка рамена одавала су снагу. Официрска капа, згужвана и забачена у страну, изгубила је сваку боју. Лице је било широко, пресечено наостреним брковима. Метални блесак избјао је из жутих очију, чији је поглед израњао испод полупуштених капака и био хладан и тежак. Главу је држао погнуту напред, као да се спрема на скок. Клатио се помало идући, као да даје себи замаха. На ногама су биле ниске, широке чизме од меке коже, тачно онакве какве прописи војне администрације одређују за војнике коморе или артиљерије. Један коњаник никад такве чизме не би ставио на ноге. Али Матић је био пешак. Окачена једном кратком омчом о леву руку, говеђа жила се клатила равномерно при сваком његовом кораку.

Први поглед показао ми је да мајор Матић гаји изглед човека који жели да улије страх.

Поздравио сам га и изговорио уобичајену фразу:

– Господине мајоре, ја сам потпоручник Станислав Краков и по наређењу команданта пука јављам вам се на дужност.

Пружио ми је руку, док се клањење говеђе жиле на левој зауставило:

– Добро, добро, знам ја за вас. Задовољан сам што добијам још једног младог, школованог официра. Ваши су другови добри...

Преко изненађених лица потпоручника Десимира и Мирка, мојих другова, прешао је осмејак. Изгледа да нису често слушали похвале.

– Уђите унутра да попијете нешто.

Иако је одблесак зимског сунца падао по нашој групи, лице ми је било слеђено од јутарњег мрза, јер сам још по ноћи пошао из Шапца.

У школској учионици, претвореној у официрску трпезарију, добио сам чашу чаја.

– Ићи ћете у чету капетана Ранђића. То је мој најбољи официр. Има само један недостатак, као и ови ваши другови... Не игра карте.

И потом, као да је заборавио да ми постави најважније питање:

– Да ли ви знате да играте?

Нисам знао да ли је ово замка, или тражење партнера. Сматрао сам да је истина увек најбољи одговор.

Намрштено чело мајора Матића одједном се разборало.

– Е, онда сте нам добро дошли. Никако не могу да нађем четвртог за рауб. Утроје није никаква игра. – Окренуо се нагло и махнуо руком на ордонанса, који је стајао укочен:

– Дај ону боцу са љутом.

Осетио сам да сам прешао судбоносну границу успостављања контакта са човеком кога се цео пук бојао.

Доста тихим гласом, као да га војник не би чуо, питао ме је:

– А је ли лепа жена та Ружа?

Мој нови командир, који није играо карте, капетан Ранђић, имао је веселе очи, којима је увек жмиркао. Та игра очију оживљавала је његово округло, добро избријано, али затегнуто лице, тако црног тена да је имао изглед Левантинца. Сиромашан сељак на одслужењу свога војничког рока, био је болничар у војној болници у Ваљеву. Када му је истекао рок, није хтео да се врати у своје село, већ је остао у војсци. Његова жеља да постане нешто била је тако јаква да је читао и радио ноћима и ноћима и стицао војничка знања. После неколико година, положивши све испите, постао је официр. Можда би остао у каквом магацину да пребраја чизме и

униформе да нису дошли ратови. Сваки рат донео му је једну рану, један чин и два одликовања. Сада је био већ капетан I класе, најстарији официр у батаљону после команданта.

Стегао ми је руку и рекао тихо:

– Радујем се што сте додељени у моју чету. Што год вам буде потребно, обратите се мени. Ви сте још млад официр и можда без довољно искуства. О свему ћемо се договорити.

Ово није било војнички ортодоксно, али је било срдечно.

Највише сам се обрадовао када сам, упознајући остале официре, угледао резервног капетана Јована Тановића, једног од најбољих српских новинара, уредника *Политике*. Одмах сам му говорио о мојим данима на Дунаву, проведеним са два брата Рибникара. Тановићу је баш у тим данима, када су два власника *Политике* погинула, један метак из аустријског митраљеа смрскао леву руку, и тек се вратио из болнице у батаљон. Ово моје кратко познанство са људима чија му је успомена била веома драга, било је база нашег пријатељства, које је ту, у Богатићу, почело, и трајало годинама – до његове трагичне смрти.

У једној сасвим другој атмосфери почела је ова друга, врло дуга и често драматична етапа мога службовања у 17. пешадијском пуку, све док није избрисан из списка српске војске, пошто је скоро све своје људе изгубио у биткама.

После петнаестак дана, капетан Ранђић ми је понудио свога коња и објаву за 24 сата боравка у Шапцу:

– Можда желите кога да обидете.

Зима се ближила крају, а дуж нашег непомичног фронта који су чиниле три граничне реке владао је мир.

У марту 1915. у наш ујединачени живот кантонмана, усред једног богатог села, без догађаја и без драма, одједном је дошла промена. Стигло је наређење да наш пук напусти фронт, замењен другим трупам, а ми смо упућени у дубоку позадину, у армијску резерву, у близини Ваљева, најдаље тачке до које су прошле јесени Аустројанци били продри.

Одређен сам да са још четири подофицира и неколико војника пођем на дан марша испред батаљона и да му припремам окончања. Ишли смо раскаљаним путевима под пролетњим сунцем које је падало на мутне, црвене воде Саве. Савда се из влажне земље дизала пара и лака магла. Ишли смо у индијском поретку јер су на нас мотриле очи осматрача са друге обале на којој су гране врба добијале зелене рефлексе. Из околних њива стално су полетале препелице и мој наредник Милун, огромна људина са лицем детета,

исвао је ујединачним, пригушеним гласом љубавне припевке из свог краја код Ужича, које певају његови сељаци када иду у дугим караванима коња натовареним катраном. Те љубавне песме са дугим рефреном биле су тако сентименталне да су личиле на тужбалице.

За други конач изабрали смо, још пре поласка на карти, велико село Вреоце. Било је поподне и небо се покрило провидним белим облацима, када смо иза мреже од влажних, црних грана, једва попрсканих првим пулопљима, угледали тамне кровове сеоских кућа. Ишли смо већ главном сеоском улицом, али сем неколико паса, мршавих и гладних, који су лајали на нас тако очајно, као да завијају, ниједног становника нисмо угледали. Пустош, чудна јер је дан још трајао. Погледао сам наредника:

– Шта је ово?

Ипак неколико танких димова који су се дизали изнад кровова сведочили су да становници нису напустили село.

Застали смо пред једном великом кућом из чијег смо димњака видели плави прамен. Улазна капија била је отворена широм. Неколико кокошију чедрало је земљу у дворишту. На кући, иза засвојеног трема, врата су била затворена.

Залупао сам снажно. Као да је неки глас долазио изнутра. Отворио сам врата. Страшан задах као од трулежи зауставио ме је као ударцем. У полутамној одаји коју је једва осветљавала више слаба ватра са огњишта, него светлост споља, јер су прозори били затрпани крпама, угледао сам две постеље. На једној, која је била ближа вратима, усправила се нека саблост. Само сам по рашчупаној коси видео да је то жена. Аветињско лице није имало више ничег људског. Са разрогаченим очима гледао сам у црне печате и кржаве ране из којих су се само очи виделе.

– Сви смо болесни... Помор...

Сада сам приметио да је оно друго лице још више унакажено и сво у гнојавим црним ожилцима.

Осетио сам онај ужас као када сам се у Псачи нашао пред болницом колеричних.

– Богиње – прошло ми је кроз главу.

Побегао сам из кухње куће, у којој сам се гушио, напоље, на свежи ваздух раног пролећа. Провирио сам у још две куће: исти задах болести и трулежи, гној, црне ране које претварају лице у маску ужаса. У трећој кући потпуна тишина. У постељи је лежао унакажени леш, кога није имао ко да изнесе, јер изгледа да су сви чланови породице помрли пре њега.

Једва смо нашли општину, јер никог нисмо срели да бисмо могли да питамо. Један младић, писар, био је први човек кога смо видели ван постеље и који није био болестан, јер је био пелцован против богиња у школи. Гледао нас је изгубљеним погледом:

– Несрећа се сручила на нас. Аустријанци су нам оставили богиње и ево већ три месеца изумире село, а нема ни лекара ни лекова. Ја сам све своје сахранио, сам сам морао да их покопам. Има још у селу неколико дечака и девојчица који су пре рата ишли у школу и били пелцовани. Сви су други у постељи или на гробљу.

Да не би пренели заразу на војнике, морао сам далеко изван села зауставити батаљон. Није имало времена да се иде даље те су у каљавим њивама подигнути шатори. Изван села и изван заразе нашли смо нешто сена и сламе за простиру. Све док је наш пук пролазио, око села су биле постављене страже, да војници не би улазили у куће пуне црне смрти.

У самој близини Ваљева, тог некад тако богатог центра Западне Србије, неколико села било је одређено за смештај нашег пука. Сваки батаљон је добио по једно село. У њима још није било епидемије, али су их одмах страже изловале и био је забрањен сваки додир било са становницима Ваљева, било са другим селима, јер је читава Западна Србија била преплављена епидемијом пегавог тифуса и богиња, две страшне болести остале као уништавајуће оружје после одступања аустријских трупа.

Сазнао сам да је у Ваљеву, у војној болници за болеснике од пегавог тифуса, као добровољна болничарка радила моја тетка Касија Милетић, која се увек нашла у мојој близини у сва три рата.

Добио сам изузетну дозволу да могу да одем у Ваљево. Радовао сам се овом сусрету, јер је моја тетка била неко из породице који ме је највише волео. Дан је био сунчан; јата рода летела су преко провидно плавог неба са руменим јутарњим одблесцима и скоро сам скакао преко високих бразда од блате које је сунце стврднуло и њима испресецало разривени пут. Свугде су се зеленели воћњаци са шљивама. Из преораних њива избијао је дах клијања. Све је расло, расцветавало се и рађало. Ову симфонију пролећа и живота одједном су помутиле црне заставе. На свакој другој кући у вароши висила је по једна већа или мања црна крпа, као знак смрти која је ту прошла. У главној улици, кроз коју је ретко, сем војника, који грађанин промицао, нашла су ми у сусрет троја воловска кола, тешко натоварена. У првом тренутку нисам их ни погледао, али пришивши ближе учинило ми се као да неке руке машу из њих. Сељаци који су водили волове ишли су ћутећи и само су штапом гурали у бокове запрегнуту стоку да брже иде, као да су хтели да тај пут пређу што пре. Један преко другог, најчешће само у доњем рубљу, и тек понеки у војничком шињелу, лежали су лешеве. На сваким колима било их је бар око тридесет. Мртве руке висиле су

пребачене преко оgrade колеске и, при сваком покрету кола по неравној калдрми, млатарале су као да поздрављају оне који су још остали живи. Ретки људи који су промицали неравним тротоаром од округлог камења, нису ни обраћали пажњу на ту поворку, као да је за њих то била свакодневна појава.

– Одакле возите то?

– Из војне болнице, тифусари – одговорио је мрзовољно један од сељака који су проводили ова необична мртвачка кола.

Стражар пред улазом у болницу за болеснике од пегавог тифуса, видећи ме у официјерској униформи, није ме ни питао за дозволу, јер је поред стражара још стајала и табла:

„Улазак свима најстроже забрањен“.

Поздравио ме је једним овлашним, тешким покретом руке низ ремен пушке, скоро резигнирано. Показао ми је другом руком где је канцеларија лекара.

Нашао сам најзад своју тетку, у белој униформи болничарке. Држећи ме за руку одвела ме је у своју собу.

– Само си овде сигуран, јер је све дезинфиковано, под поливеном сублиматом. Свугде, иначе, миле тифусне ваши и шире заразу.

Потом је додала:

– Сваки дан умире код нас стотину људи. Немоћни смо да смртност смањимо. Још су само три лекара остала. Једва да има још који болничар. Од болничарки само још ја, једина. Чувам се колико могу.

Кроз неколико дана био је мој рођендан. Позвала ме је да дођем код ње да га заједно прослаavimo:

– Спремићу ти и торту, ону који ти је мати увек правила.

Када сам кроз недељу дана опет дошао у болницу, у соби моје тетке на столу је било цвеће и припремљен ручак са тортом.

– Немој се ништа плашити. Све је чисто, све сам сама спремила. Извини што имам само вино. Набавили смо шампањ, али га чувамо за наше болеснике да им помогне рад срца.

Када смо завршили ручак и када ми је скувала кафу, одједном ми је пришла и узела за обе руке. Гледала ме је право у очи, док су њене биле влажне. Никад дотле нисам видео сузе у њеним очима.

– Сташо, нисам хтела да ти кварим твој рођендан. Ово је наш последњи састанак. Дошао је и на мене ред. Пре три дана, када сам изашла из болесничких соба, нашла сам на себи ваш. Ја знам шта то значи. Чекам само да прође период инкубације.

Потом је отворила фијоку стола:

– Овде је моја последња воља. Ја знам да је забрањено да се због заразе мртваци преносе. Али Мића (њен средњи брат, који је био у Врховној команди) ће моћи то да уради. Већ сам ми писала да набави за мене метални сандук. Овде их у Ваљеву нема. Немој плакати...

Нисам могао да задржим сузе које су текле.

– Ја сам сасвим мирна. То је морало доћи. Сада је моја земаљска мисија завршена. Ја сам срећна да сам од свих наших имала радост да баш тебе два пута видим.

Свака реч је била сувишна, јер је моја тетка имала знање лекара и храброст ратника.

Када је после неколико дана болест избила, три преостала лекара ваљевске војне болнице учинили су све што је било људски могуће, и што је тадашње медицинско знање дозвољавало, да јој спасу живот. У једном осмејку, који је целог живота имала на уснама, угасио се живот добровољне болничарке за најопасније мисије – Касије Милетић.

Ноћу је њено тело стављено у метални сандук, који је још за живота поручила. Потом тајно, као да су крадљивци, последњих пет преживелих болничара и лекара изнели су ковчег и положили га у војничка кола покривена арњевима, која је њен средњи брат Милутин Недић довео. Јурећи кроз ноћ стигли су да пре свитања спусте ово скоро украдено тело у породичну гробницу у Београду. То је био први прекршај санитетских правила који је моја тетка учинила.

•

У селу Попучке, крај Ваљева, текао је недељама и месецима наш живот као у касарни. У слободним часовима јурио сам на коњу – кога ми је Рањђић давао – преко брежуљака, између тек озеленелих њива и бескрајних шљивика. Или сам са аустријским карабином у руци ловио пастрмке по околним потоцима. Један метак, испалаен испод рибе, учинио је да се неповређена преврне на трбух и да је руком ухватим на површини. А свако вече, као по дужности, играо сам са Матићем, Тановићем и још једним капетаном, студентом из Београда, рауб. То је била база мојих добрих односа са командантом, од кога су дрхтали и војници и сељаци, јер је за свако неизвршење његовог наређења, ударао председницима општина и кметовима по двадесет пет батина. Казну су, његовом говеђом јилом, извршавали ордонанси.

•

У јулу је наш пук упућен под Цер да би наши војници помогли у обављању пољских радова. У селима су биле остале само жене, деца и старци. А година је била изузетно родна. Војници су били одушевљени, јер су се одједном вратили свом старом, нормалном животу, који је нераздвојно био везан за поља и њиве, чак и кад

нису њихове. Свуда око нас раскошно се преливао жути одблесак топлих житних поља. Кукурузне њиве су се претварале у зелене шуме, кроз које сам се тешко провлачио јурећи зечева, на које никад нисам хтео да пуцам, већ су ме само њихови скокови радовали. Није требало надгледати војнике када је жетва почела. У облацима плевне која се дизала са жетелица у погону, они су били у свом елементу. По цео дан се чула њихова песма планинаца која је имала сасвим други ритам од оне друге које су девојке и младе жене, срећне због овог присуства, певале пуне топлоте, нежности и жеље.

Док је трајала жетва, ја сам лутао кроз шуме чекајући пред откривеним јазбинама да изненадим јазавце и лисице. Тај лов ме је пасионирао.

Заборавили смо на рат. Али септембар 1915. донео је изненада немир. Са свих страна су стизали извештаји да се дуж граница Србије гомилају аустроугарски корпуси у броју какав дотле никад није био виђен. Јављало се и да целе немачке дивизије пролазе кроз Аустро-Угарску и стижу на српски фронт. То је била 11. немачка армија маршала вон Макензена. Само месец дана касније, она се сручила на Србију у урагану ватре тешке артиљерије, која је имала не само мерзере од 305 мм већ чак и најтеже познате топове од 420 мм.

За нас се појавила највећа опасност са Истока. Овог пута је цео бок Србије био угрожен. Бугарска је тајно мобилисала и њене трупе су се окупљале свуда дуж српске границе. Стварао са нови фронт.

VI. „LE JOUR DE GLORIE...”

Свршено је било са жетвом, косидбом, вршидбом, и са седењем у летњим вечерима по сеоским кућама, пуним младих жена, чији су мужеви-војници, на неком другом крају Србије, исто тако помагали у летњим радовима другим остављеним женама. За мене се завршило јурење на коњу кроз шуме Цера и лов на лисице једном једином речју која је стигла из штаба пука:

– Покрет!

Три дана марша кроз Западну Србију довели су нас до главне пруге на неколико десетина километара од Београда. Укрцани смо у вагоне. Наш батаљон је полазио први.

– Правац – југ.

Србија је поново била у ратној грозини. Непрекидни војнички конвоји који су после затишја од десет месеци ишли ужурбаном са севера на југ и са запада на исток, учинили су да су све упутне станице биле препуне света, који је ту у том вртлогу трупа које пролазе хтео да нешто више сазна о опасности која се осећала да долази.

Искрцали смо се на малој железничкој станици Владичин Хан, недалеко од бугарске границе. Премарширали смо, пуни поуздања, кроз граничну варошицу Сурдулицу, која нас је дочекала као ослободиоце – са цвећем, грожђем, ракијом, хлебом и заставама. По изласку из вароши, пред нама се дизао планински плато Власине, висок око 1200 метара, који је наш батаљон имао хитно да поседне. Ми нисмо били прва посада овог новог фронта. Пре нас је ту стигао четнички одред чувеног војводе Вука, оног истог код кога је био као четник, 1913. године, мој сапутник кроз област колере, студент Богдановић. После неколико сати марша уз стрме планинске нагибе, кроз густе шуме, угледали смо висораван Власине. У средини, између планинских врхова, завршених, као украсом граничним караулама, била је Власинска мочвара пуна трске, баруштине и дивљих птица.

Један инцидент на путу учинио је да ја будем први одређен у мисију на граници. При нашем поласку са севера Србије, на железничкој станици Смедеревска Паланка, у воз је укрцавана муниција и храна за наш батаљон. На станици се испунило цело становништво ове вароши. Нудили су војнике цигаретама, пићем, воћем. Једна лепа, млада девојка, са дугим плавим косама, које су јој падале по раменима, приближила се неодлучно вагону пред којим смо стајали ми официри 1. батаљона. Девојка је имала пуно наручје цвећа и гледала нас је као да се колеба. Мајор Матић је озарио своје лице осмејком, који се иначе ретко виђао, и почео је да заврће увис своје жуте бркове. Избацио је још више напред прса, као да је хтео да покаже да је он ту најважнији. Али изненада, са осмејком, девојка се упутила мени и сручила ми ону гомилу цвећа у руке.

И сам изненађен, нисам ништа рекао као захвалност, али сам се нагао да је пољубим у образ. Матић је у том тренутку бесно подвикнуо:

– Господо официри, изволите у вагон.

Укрцавање је било завршено и трубач је засвирао полазак.

Плава девојка је стајала под прозором мога одељка и не говорећи ништа била ми је пружила руку, коју сам снажно прихватио. У другом купеу Матић је бесно и понављао капетану Тановићу како ратни, млади официри не умеју да поштују своје старешине.

Сећао сам се тога цвећа и махања руке безимене девојке када сам, стигавши на плато Власине, чух још увек љутити глас Матићев који је говорио моме командиру:

– Потпоручник Краков ће посести караулу Букова Глава.

Поседање се мора извршити тајно, да Бугари не примете...

Мене није хтео ни да погледа. Рањиви ме је позвао у страну и изложио ми задатак.

Мојих шездесет војника, знојавих и уморних после марша по планини од скоро осам сати, седели су по ивици пута који је, као дуга, ишао посред баруштине. Погледао сам их:

– Напред.

Стрма падина, покривена густом шумом храстова, више које се дизао потпуно голи гробан са каменом караулом на врху, била је Букова Глава. Како је њен највиши врх био у нашим рукама, то Бугари нису могли да примете наше кретање. После сата марша зауставио сам војнике у шуми. Цео вод је имао ту да остане:

– Ни ложења ватре, ни кретања.

Ја сам бирао екипу за караулу. Недостатак наших униформи код војника, олакшао ми је да свој мали гранични одред камуфлирам. Мој стални пратилац, риђи каплар Гојко, носио је заплећени мундир аустријског хусара голубије боје са црвеним гајтанима.

Дугачки, мршави редов Ракић, коме је лице било увек насмејано и згужвано, носио је место униформе заплењени собни капут аустријског официра од зелено-црвеног карираног штофа. Још неколико војника носило је аустријске блузе и селачке чакшире. Неки су имали четничке реденике место редовних четвртстах фишеклија од црне коже. Моја група од дванаест људи имала је доиста изглед једног нерегуларног, четничког одреда. Бугари су знали да су ту Вукови четници, али се морало сакрити да регуларни пукови поседују њихову границу. Пред сам полазак на караулу имао сам да прочитам своје воду једну наредбу Врховне команде, коју ми је сат раније Ранђић дао:

„Биће стрељан, без разлике положаја и чина, сваки онај који буде испалио и један метак или проузроковао ма какав инцидент на бугарској граници. Држање наших трупа има бити савршено коректно и не дати повода на каквом сукобу, чак ни када се буде изазван“.

Сунце је било зашло за највиши врх планине Чемерника иза наших леђа, када сам са својих шарено обучених војника ступио у каменити зидом и рововима ограђену караулу, у коју сам одмах све војнике нагутао. Тројици граничара које сам затекао саопштио сам да се они имају да врате у своју команду, јер ми преузимамо чување границе. Пре тога сам добио од њих сва потребна обавештења.

Остао сам сам са својим војницима затвореним у караулу, са претњом смртне казне ако дође до инцидента и са опасношћу да будем јединим препадом преполовљени.

Са Гојком сам изашао на грудобранова која је означавала саму границу. На неколико десетина метара у сумраку приметио сам силуету бугарског стражара. Терен је преда мном падао и далеко на бугарскоме тлу група светлости, као свитлаца, означавала је војничке логоре.

Када сам полазио за караулу било ми је достављено још једно строго поверљиво наређење, да се мора обратити највећа пажња на младе регруте из Македоније, да их бугарска пропаганда не би поколебала и навела на дезертирање. У своје воду имао сам их тројицу и то баш из крајева непосредно са границе Бугарске Македоније, из оних крајева који су припали Србији после добијеног рата 1913. године. Били су изванредно послушни и добри војници. Ипак, хтео сам да их имам под руком и сву тројицу сам увео у овај гранични одред. Хтео сам одмах да испитам њихову лојалност, када се већ сумња појавила. Али сам зато осудио себе на неспавање. До поноћи сам распоређивао стражаре, издавао наређења, прегледао терен. Наредио сам Гојку да тројицу македонских регрута одреди, једног за другим, на исто стражарско место, од поноћи па до зоре. У поноћ сам рекао војницима да сви који

нису на стражи, легну, и да спавају. Ноћ је била топла и поставио сам војнике да леже иза карауле. Ја сам легао према рову и, завијен у габардин, ућутао се. Преда мном се на рову оцртавала сенка нашег стражара на месту где је требало да буду македонски регрути. Смена страже морала је да се врши поред мене. На куку ми је била откопчана футорла са револвером. Сваки покушај бекства био би пресечен метком. Стражари су се смењивали, шетали дуж грудобрана, одлазили натраг иза карауле. Када је трећи македонски регрут завршио своју стражарску службу, свитало је. Читаво време ја сам лежећи морао да се борим са умором и сном који ме је нападао, и успео да останем будан, спреман на акцију. Али моји мали регрути из Штима и Радовишта нису имали никаквих субверзивних мисли и савесно су буђили у ноћ пред собом, сваки по два сата.

Када је свануо дан, чекао ме је други задатак. Лежећи на грудобрану, читав дан сам имао да посматрам бугарску територију и да по облацима прашине који су се дизали са сеоских путева прорачунавам – по дужини трајања и интензитета, закључујем какве јединице стижу: пешадија, коњица, артиљерија или комора, и колико су бројни. Забављао ме је овај математички проблем, јер се решавао хронометром, дужином облака и њиховом висином.

Док сам сав утресан од сунца правило прорачуне, тргли су ме кораци који су ми се приближавали. Устао сам и спустио доглед. Преда мном је био млад бугарски официр, који ми је љубазно салутирао:

– Дошао сам да вас поздравим, комшија. Видим да има промене, јер нема више наших старих познаника граничара.

Говорио је бугарски и пружајући ми руку, представио се:

– Резервни коњички потпоручник Роман Лилов, студент права из Софије.

Прихватио сам му руку и одмах му одговорио:

– Резервни потпоручник Илија Илић, студент филозофије из Београда.

Мој бугарски колега ми је чак пружио и своју визиткарту.

Разуме се да му своју нисам могао дати. Извинио сам се ратом, а они су срећни људи који живе нормалним животом па могу чак и визиткарте да имају.

– А ми четници... – овде сам се траго... – граничари заборавили смо како изгледају добри манири.

Срдачан разговор између овог бугарског обавештајног официра и мене, Илије Илића, трајао је читав сат, за које се време, сем Ракића и Гојка, нико од мојих војника није појављивао из карауле. Ракић је био једини дневни стражар, а Гојко је са пушком у рукама, неверљиво пратио сваки покрет бугарског официра,

све док најзад, праћен мојим пријатељским махањем руке, није ишчезао са оне стране нагиба.

Наставио сам да бројим облаке прашине до ноћи и први извештај је јављао Матићу да су тога дана две бугарске батерије и батаљон пешадије са комором стигли у граничну област. Осим тога, и један штаб, праћен са двадесетак коњаника, дошао је у саму близину бугарске карауле.

Четири дана и четири ноћи провео сам без и једног јединог часа сна и имао сам изглед пијаног човека. Нисам више имао да бдим над верношћу мојих македонских војника, јер је она била за мене без икакве сумње, али сам морао да бдим да не бисмо били изненађени, јер са сваком даном све су нове бугарске трупе долазиле.

Најзад, у поноћ 24. септембра, стигла је цела једна чета из другог једног нашег батаљона, да смени мој „четнички одред“. Бугари су већ успели да сазнају наше присуство и више није било потребно камуфлирање. Када сам сишао са Букове Главе и пошао наосам, одједном је престала затегнутост мога тела и духа и заспао сам идући. Да Гојко није приметио како сам на завијутку пута продужио низ нагиб, ја бих упао у баруштину, али ме је он дограбио за руку и повукао натраг.

Могоа сам да му кажем само: „Води ме“ и поново сам заспао, настављајући пут као прави месечар.

*

Иако сам поднео извештај о опробаној лојалности мојих македонских војника, после два дана, када смо били на другој страни мочваре, у логору у шуми, стигло је наређење Врховне команде да се сви војници са територије Јужне Србије – Македоније, упуте у лукове који су већ водили прве огорчене борбе са Немцима и Аустријанцима на северном и западном фронту. Опростило сам се са тројицом мојих македонских регрута као са старим пријатељима и исказао им своје жаљење што одлазе, јер сам био уверен да би они били моји најбољи војници.

Пошто је био врло задовољан мојим извештајима (прорачунате прашине), који су у многом били потврђени од четничких осматрача и обавештајних официра, и отишли чак до Врховне команде, Матић је престао да врчи на мене. Уосталом, како је сада наш батаљон био неколико дана у резерви, био сам му потребан као четврти за разуб, који смо играли под округлим шатором на светлости свећа.

Преко 300.000 немачких и аустроугарских војника је као поплава прешло преко Дрине, Саве и Дунава. Београд је био пао пошто је његова посада била уништена ватром најтеже немачке

артиљерије и изгинула у контранападима вршеним док је иједан човек остао. Очекивали смо сваког тренутка да се и планине пред нама запале.

У ноћи 2. октобра 1915. избућен је наш батаљон и наређен хитни покрет. Над Власином је сипала јесења киша и ноћ је била непрозирна. Наређен је форсиран марш без застанка. Силазили смо у потпуној тами низ планину ка Моравској долини. Војници су се држали један другом за рамена и за ранце, јер се веза губила а са стране су зајепиле дубоке јаруге. Читава ноћ и читав тај дан смо маршевали и тек по подне, после шеснаест сати хода без одмора, батаљон се зауставио усред једног села.

Разместили смо се по сеоским двориштима, под стрејама амбара и штала. Морали смо бити на окупу и нико није смео да улази у куће. Киша је била престала и јесење сунце бацало је румене одсјаје преко црних планина. Наши курири, које смо пре неколико дана били изаслали у Ниш по намирнице, стигли су нас изненада овде, обавештени оном тајном везом која постоји у позадини трупа, где се зна све чак и пре него што се догоди или нареди. Курири су нам донели буре са вином и неколико боца коњака. Сељаци су нам непрекидно доносили и силом гурали у руке јаја, печене кокоши, мед и погаче, као да су знали да смо ми последња заштита њихове имовине, њихове слободе, а можда и њихових живота.

У једном великом дворишту, око наложене ватре, окупило се нас неколико официра из Ранђићеве и Тановићеве чете. Мајор Матић је са осталима био на другом крају села. Отворено је буре са вином и пило се из металних војничких порција. Дато је вино и војницима. Тановић, за чији је рачун то вино донето, и који је већ био попио скоро пола боце коњака, једнако је понављао:

– Изделите све, све има да се попије, ко зна да ли ће нам сутра требати.

Никад нисам видео Ранђића тако суморног и замисљеног. Сасвим је ишчезао његов добродушни осмејак и осећало се да је потпуно одсутан од ватре која је буктала, од вина које се преливало преко порција и од наше бучне групе. Одговарао је расејано, али је био као да је хтео да отклони бриге.

Одблесак ватре, на коју су војници бацали све ново сухо дрвеће, падао је по нашој групи у којој се чудно мешала једна форсирана веселост нас младих официра, песимизам Тановићев и све мрачније расположење Рађевићево.

Била је поноћ када је он устао и усињено се насмејао:

– Ја мислим да је време да се растуримо. Ко зна шта нас сутра чека. Треба се одморити. Ионако ово почиње да личи на даћу.

Доиста, увек при оваквим седељкама уз вино и ватру, било је песме. Били смо уморни, мучени очекивањем и никоме није пало на памет да пева. Војници су одавно били поспали. Легао сам на једну камару сена, коју ми је Јешић био спремио под тремом куће, и одмах заспао. Далека и тешка грмљавина ме је пробудила. У ноћи је избила бура. Још у полусну сам ослухивао. Бура је овог пута долазила са земље. Читав гранични низ планина пред нама тресао се од топовске палбе. Почело је. Бугари су прешли у напад.

И војници су се узбудили и без наређења сваки је намештао своју ратну спрему знајући да сваког тренутка може да отпочне наш покрет у те запаљене планине. Изашао сам на сеоску улицу, већ пуну војника, и гледао како се у мрачној ноћи небо непрекидно пали блеском.

Свануо је 3. октобар 1915. године, облачан. Хука села које се бучило пригушивала је ону непрекидну туђаву са планина, коју су сви забринуте слушали. Пред нама се дисао планински масив Криве Феје, баријере која је затварала силазак у Моравску долину, главну саобраћајну артерију Србије за Скопље и Солун, одакле се очекивао долазак француских и енглеских трупа у помоћ, ако Србија буде нападнута од Бугара.

У седам ујутру стигао је један стари војник у сеоском оделу, сав у зноју и задуван. Предао је Матићу цедуљицу од команданта 1. пука трећег позива, који је ноћас био нападнут на Кривој Феји од огромно надмоћнијих бугарских трупа и који је звао нас у помоћ. Његови војници су имали пушке старе преко педесет година, „Кокинке“ које су имале само по један оловни метак. Ни једног јединог нашег митраљеза није било на овом фронту.

Баталјон се пео уз раскалању земљу прих планинских нагиба, у помоћ трећепозивцима и у сусрет Бугарима и нашој судбини. Али пре њих сваког тренутка смо наилазили на старе рањене војнике, који су се вукли, резигнирани, без јаука, са једним истим рефреном:

– Изгинули смо...

После четири или пет сати марша, без застанка, пред нама се указала једна група која ме је изненада сетила једне слике маршала Неја на Березини. Нама у сусрет је долазила једна пуковска застава окружена групом старих официра и војника. Један доста ситан виши официр, што смо видели по црвеним реверима његовог старог шињела, сав у белим власима, пришао је нагло Матићу, који је ишао на челу нашег баталјона поред Ранђића. Ми смо данас маршевали у обрнутом поретку. Наша четврта чета била је на челу, а за нама је долазила трећа, Тановићева.

Тај стари погурени официр био је пуковник Цветковић, командант 1 пука трећег позива.

– Ми смо преплављени. Од поноћи до сада смо давали отпор, али је још мало мојих војника остало и скоро нимало муниције. Пред вама су само моје последње заштитнице. Нека вам Бог буде у помоћи, ако их можете задржати. Али врх шума од њих и долазе као поплава.

Стари пуковник је наставио са својим штабом и заставом пут низ планину и непрекидна поворка рањеника који су стално стизали показивала нам је тачан правац нашег кретања.

Улазимо најзад у шуму, јесењу, голу. Избили смо до највиших врхова Криве Феје. Војници, ознојени и уморни, тешко вуку ноге преко бакарно црвених гомила лишћа, правећи у њима бразде.

На плавом залеђу неба, изнад црних врхова дрвећа, непрекидно се у белим облачићима распрскавају шрапнели и њихов тресак пресеца онај уједначени ритам пушчане и митраљеске ватре, коју осећамо сасвим блиску, јер високо више нас фијуче челик.

Уморан сам и ја и зној ми се слива низ лице и тело, али ме прожима нека грозница узбуђења, која се претвара у дивљу радост, сасвим депласирану.

– Гледајте како су лепи...

Капетан Ранђић, који је поред мене, подиже зачуђено очи. Погледа прво мене, па пратећи мој поглед и он се загледа у те беле цветове смрти на небу. Данас је његово црнопурасто лице имало још јачи одсјај црног, јер је онај стални осмејак са њега ишчезао. У његовим очима гори неки грозничави пламен и беоњаче су постале још беље. Сретао његов замишљен, узнемирен поглед и она луца жалост одједном из мене ишчезава.

Одједном оштар и кратак фијук. Уз заглупи тресак бели облачић обавија врх храста пред нама. Киша поломљених грана пада док оловне куглице лупају као град по земљи. Са језивим звуком један метални лонац пара ваздух и пре него што се ико могао да помери треснуо је у земљу, пред саме ноге једног војника, који је тек када је млаз камења, земље и суве траве избио у вис, скочио као да је на змију нагазио.

– Шрапнелска кошуљица – као да је хтео да ми објасни Ранђић.

Али још пре него што сам чуо крај његових речи, један снап челика зазвиждао је сасвим ниско преко нас и око нас. Тупи ударици у стабла дрвећа, у земљу. Али ниједног јаука ни пада. Питам се да ли је колона примећена.

Не. Али пред нама се указала неслућена слика. Људи у сеоском оделу, са оружјем у руци, као избезумљени спасавају се смрти и долазе нам у сусрет. Њихова лица су изгубила израз људски. Већ у даљини, кроз проређену шуму, блистају бајонети бугарског јуришног таласа.

Мајор Матић се појављује у том тренутку крај нас. Са њиме је Тановић са лулом која виси обешена низ усну. Застају изненађења. Матићев груби глас је јачи од пушчане палбе:

– Ранђић са четом у стрелце лево... Тановићу, поседajte гребен...

Као аутомат, Ранђић понавља:

– У стрелце!...

Суво корење пршти испод наших ногу. Голе гране нас шибaju по лицу, али се наша стрелачка линија развија у трку. Сви врхови пушака у тренутку су окићени кратким бајонетима. Сада силазимо низ падину, боље рећи котрљамо се да бисмо се дочекали суседног гребена и дали места осталим четама нашег батаљона да се из дуге маршевске колоне развију за борбу. На гребену, где смо до пре неколико тренутака били, већ се мешају Тановићеви војници са последњим разбијеним остацима пука трећег позива, које задржавају и окупљају око себе. Тамо трешти брза пушчана палба. Стижемо на дно јаруге, која дели два гребена и скоро иза наших леђа бесни сада та нова битка.

Пентрамо се коритом малог потока уз суседни вис, који нам изгледа као центар положаја. Уморан и задубан, узбуђен и грозничав, имам само једну мисао:

– Само да избијемо пре Бугара...

Војници тешко дишу, застају, сагињу се и уснама додирују влажни камен поточића.

– Напред, само напред – шапућем им из залепљеног грла.

Ранђићев глас је снажан и грми:

– Напред, соколови...

Убрзано дисање као нож ми расеца плућа, ствара ми физички бол, срце лупа лудо и вртоглавица ме обузима. Окрећем се и гледам војнике за собом. Уста су им отворена, дисање им је непрекидано, зној се слива низ лице, али грче и пентрају се преко камења и пробијају кроз жбуње. Најзад видим већ врх пред нама. Одјек оног страховитог борбеног лова, на гребену на коме смо до малочас били, шибa нас као бичем.

Кроз проређену шуму видимо врх, као ромену купу окружену са свих страна ниским дрвећем и шибљем. Само један високи храст диже се усред те голе калоте, покривене сувом травом и трулим лишћем.

Одједном то ниско дрвеће оживљава. Сева и пршти пламен из жбуња. Челик нас засипа у свом продорном фијуку. Туп ударац. Каплар Радисав који је трача поред мене сав задубан, преломимо се. Његово дуго тело грчило се грубо преко испуштене пушке. Описујући елипсу, његова шакача пада на неколико метара од њега. Из каплареве пробијене лобање избија дрхтави бели рошчић.

Ужас ми пресеца дах. Немам времена да мислим на овог мог војника, који ми је увек говорио о својој деци – четворо их је имао – а коју он, сиромашни сељак, није могао да слика. Њихове ликове је чувао у своме сећању. Оно је сада било избијено напоље.

Чујем још један јаук и још један пад пушке о камен.

Само један део тренутка као да ме је нека челична рука зграбила за грло. Потом осећам како ми крв удара у главу. Вртлог пијанства, скоро лудило обузима ме:

„Le jour de gloire est arrivé...”

Овај рефрен пролази кроз моју подсвест и тресе ме као грозница. Не осећам више ни умор, ни страх, ни своје тело.

– Трубач, јуриш!

Видео сам крај себе са дивљим наострешеним лицем четног трубача Симу. И овог кошчатог диња–планинца обузима изгледа ово исто лудило. Видим га како граби своју уљубљену трубу и приноси је уснама. Оштри, раздражујући звуци из овог кратког инструмента који блиста на поподневном сунцу, пробијају се кроз цео хук борбе.

Чујем на неколико корака од себе и Ранђића који, као пробуђен, снажним гласом урла:

– Јуриш, ураааа!...

Лудило постаје опште. Уместо страха да се не буде убијен, избија страшно пијанство: убијати...

Ми смо један вртлог који прелази преко огољеног врха и ниског дрвећа...

– Урааааа!...

То је јаче, луђе, страшније од свега праска, фијука, треска. Као камење лавине руше се низ ону другу падину, на чији гребен избијамо, они други који су хтели нас да побију.

Отварам уста да победнички кликнем од радости. Један нови удесетостручени фијук прекида ми поклич. Као да сам треснут челичном полугом. Пред фијуком сам инстинктивно затворио очи. Отварам их зачуђено. Кроз голо грање више себе, лежећи на леђима, видим плаветнило неба. Потом црвено као крв, ишарано ожељницама од богиња и сво обрасло кратким риђим длакама, лице свог верног пратиоца каплара Гојка.

– Господине потпоручнике, господине потпоручнике...

Први пут видим у његовом погледу страх. Ставља ми руку на груди. Још не схватам шта се са мном догодило. Хоћу да се одупрем на руке и да устанем. Јак бол ме баца надраг на леђа. Осећам како се нешто топло, влажно слива низ моју леву мишицу. Сада се и мој пасивни Јешић нагиње нада мном и четири руке ме дижу увис.

Усправио сам се. Обојица ме још држе.

Гледам пред собом на ивицу ниског дрвећа, сада заграњеног леђима мојих војника, који као помамни празне своје пушке. Видим и замаче руку, за којим долази тресак бомби и дим који се диже више грања и чујем урике, као кад се животиња убија.

Спуштам поглед низ себе. Моја официрска блуза пробијена је на два места на грудима, али крв не тече. Гојко ме раскопчава. Метак је прошао само кроз одело и расекао буђелар, који је био баш на срцу, по средини. Али зато моја лева рука виси и крв из ње шибља. Са бајонетом скинутим са пушке Јешић реже мој рукав, док је Гојко већ извадио завој и стеже рану. Метак је раскинуо мишицу и крваво месо зјапи. Док ту, десет метара пред нама, бесни борба на смрт и живот, два моја ордонанса превијају ме мирно и смеју се сада на мене.

– Само када није у груди.

О врату ми виси башлик од камиље длаке. Окрећем његов шиљати врх наниже. Јешић је разумео и пажљиво намешта лакат рањене руке у њега као у носилку, и привезује чврсто крајеве уз врат.

Видим капетана Ранђића где се приближава. Одједном један луди смех избија из мене.

– Господине капетане, рањен сам... али остајем међу мојим војницима.

Само за тренутак преко намраченог лица Ранђићевог прелази осмејак:

– Хвала, Краков, држите се ту на врху колико можете, ја идем десно, јер могу да нас опколе...

Стојим међу мојим војницима, који пуцају клечећи међу жбуњем. Примећујем како се доле под нама на падини шибље савија, гране ломе и стотине бајонета светlucaју и крећу се.

– Бомбе, бомбе...

Ехо тешких експлозија пролама се по неколико пута у многобројним јаругама које секу ову планину.

Али сваког тренутка дижу се из шибља моји војници и трче наатраг, посрћући, док крв шибља преко њихове униформе.

Примећујем тек сада да преда мном клечи мали поднаредник из подофицирске школе, наш dandy, како смо га звали. Дрекнуо је на мене:

– Господине потпоручнике, јесте ли полудели? Лезите, убиће вас...

Не могу да се љутим. Смејем се. Осећам да сам платио свој данак смрти и уз оно необично пијанство, какво никад још нисам осетио, испуњава ме и једна сигурност.

Једини Гојко још стоји крај мене и стојећи пуца. Потом диже поглед и шапуће ми на уво:

– Наши одступају.

Тргао сам се. Показује ми врхом пушке на онај гребен са пирамидом, са кога смо се развили у стрелце и где су остале Тановићева и друге чете. Сиве и мрко црвене униформе су се скоро измешале и као бујица ваљају се кроз шуму, усред димова експлозија. Видим како наши одмичу све даље уназад. Немам више када њих да гледам јер и пред нама наилази нов густ талас. Тек смо касније сазнали да смо се борили један против осморице и да је наш батаљон био засут правом лавином целе једне бугарске бригаде. Да пресечем колебање, дерем се из свег грла:

– Брза палба, брза палба...

Војници ионако пуцају да не могу брже, али треба да чују мој глас.

Изненада једно избезумљено лице се нагиње ка мени. Појавио се из шибља иза мене. Познајем у њему једног младог регрута из Тамнаве, из другог вода.

Глас му је сакадиран од трчања и страха:

– Где је командир?... Други вод је уништен... наредник-водник погинуо...

Немам времена да му одговорим. Ту, испод нас, јуришна гомила се примиче. Урлају већ на педесет, четрдесет корака; сигурно, победнички.

Јешић клечи и држи у свакој руци плаву кутију покрита од по пола киле. Још малочас наредио сам му да намести упалачце. Нагињем се Гојку:

– Упали ми цигарету и граби једну кутију.

– Јешићу пружи другу.

Приносим врх цигарете штапину. Рука ми дрхти, али варнице излећу.

– Бацај!

После секунде касније севају варнице и из другог фитиља. Четвртасте кутије лете преко глава мојих војника и претурају се у ваздуху. Руке ужичких планинаца су као катапулти.

Затресао се читав врх. Наши војници скачу увис од изненађења. Густ дим избија далеко изнад врхова дрвећа и млатара по ваздуху комађе дрвета, камена и тела. Дивљи урлик испуњава падину под нама. Чујем топот ногу у паници.

– Потпоручник Краков, потпоручник... Одступај... Бугари здесна...

Глас Ранђићев, пун очајања, пролама се у полуделу шуми.

Још пре него што сам се сасвим окренуо видим, тамо где је малочас био Ранђић, како избијају иза дрвећа она страшна мрко-црвена бића. А испред њих, усред четворице наших војника,

затурена шајкача, жуте гамашне и широка плећа мога командира измику у трку.

Дан славе је завршен.

Више шапућем него него што вичем:

– Први вод одступај... преноси наређење.

Сам не верујем својем гласу како је удављен, унакажен.

Војници скачу и гледају у мене, док око њих кључа челик.

Показујем им на групу пред нама:

– За командиром...

Јуримо преко голе калоте као гребену да се придружимо Ранђићу, да га заштитимо. Гребен, као леђа камиле, огољен и мрк, изгледа ми бескрајан, а фијук тако ужасан. Не осврћем се, али чујем урлање за собом. Поглед ми је прикован на жуте гамашне командирове које се журно крећу. Већ их стижемо. Одједном гамашне излећу увис. Велико, снажно тело Ранђићево тупо тресну, као да се оклизнуо о суво грање. Два ордонанса застају и нагињу се над њим.

Стижем их. Црипурасто лице Ранђићево је жуто као земља. На модрим уснама избија крвава пена. Усне се још крећу и нешто шапућу. Чини ми се да чујем:

– Моја чета...

Из четири отвора на блузи и чакширама шиба крв у млазевима и слива се низ бутине. Очи су сасвим беле, а поглед се укочило.

Затресле су ми се вилице од ужаса. Изгледа да ми низ лице теку сузе:

– Ранђићу...

Заборавио сам и на чин и титулу. Али Ранђићеве усне се више не мичу. Постале су скоро беле. И последњи грч се зауставио. Један млаз сунчевих зрака пробија кроз облаке и грање дрвећа и све обасјава бојом крви.

За нама долази лавина. Гојко, Јешић, два командирова ордонанса гледају у мене бледи. Само се Гојково лице још више црвени.

– Нећемо га оставити – говорим им шапато док ми се тело тресе.

Моји војници промичу поред нас, не заустављају се, спасавају се смрти, која их прогони, стиже.

– Не дамо га, господине потпоручнике!

Осам руку ради журно. У тренутку је раширено јако шаторско крило.

Мртво тело се тешко љуља на овој необичној плаштаници између четири рамена. Војници трче и њихове пушке звече при испрекиданим покретима. Има их око двадесет око мене. Окупили су се као уплашене овце.

Иза једног таласа, нови, гушћи део шуме почиње. Заустављам војнике и наређујем кратки отпор да би дали времена четворци носача мртвог тела да измакну.

На неколико десетина метара за нама јури руља у црвенкасто мрким униформама. Наша паљба их збуњује и падају по земљи. Једном од мојих војника метак је разбио шаку. Испустио је пушку, коју ја прихватам здравом, десном руком. Заглављујем је у ракљу једног ниског дрвета. Могу да нишаним и лагано бирам циљ. Пресецам покрет једног бугарског војника. Не могу да убацим други метак у пушку. То мора Јешић. Још једанпут нишанам и осећам да задовољство, свирепост и дивље што сам успео, није зато што и тиме задржавам наше гониоце. У овој вртоглавици од уништавања и ја сам осетио потребу да убијам. Или бар да покушам да убијем. То је можда атавистички рефлекс освете за Ранђића, за моје војнике. Али у том тренутку нисам имао када да анализирам, јер смо већ трком наставили наше одступање, док је пушка са којом сам начинио два жива или мртва картона остала заглављена у ракљи. Није више било ни муниције. Али су и гониоци деморалисани и уморни. Између нас и њих је сада густа завеса старе храстове шуме.

Сат или два касније били смо на подножју планине. Целог дана нисам имао кад да погледам у часовник. Крајњи замор нас је сломио, али увек између нова четири рамена љуља се тело Ранђићево. Када смо застали, у сутону, пребројавамо се. Има нас двадесет и седам. И мртви командир.

На једном камену седе два стара војника трећег позива. Један од њих нам прилази:

– Децо, ви сте нас спасли...

Гура нам своју чутурицу са ракијом и вади из торбе три румене јабуке.

Доле под нама је у магли долина Мораве из које смо јутрос пошли.

Пала је и ноћ када смо угледали прву светлост из сеоске куће. Један старац који је, чувши наше гласове, изашао са запаленим лучем, пристао је да на својим воловским колима повезе тело Ранђићево. Почиње јесења киша под којом лагано корача кроз ноћ наша необична погребна поворка.

Најзад, у поноћ, у самој долини реке видимо десетине ватара. Откривамо да је то импровизовани логор остатака нашег батаљона.

На згради у дну вођњака, у коме горе ове ватре, окружене сенкама поспалих војника, отварају се врата. Осветљена са леђа појављује се широка, гломазна силуэта команданта.

– Је ли то Ранђијева чета?

Глас је увек дубок и груб. Моји су војници већ попадали око ватри. Прилазим Матићу:

– Господине мајоре, доводим двадесет и шест подофицира и војника и мртво тело командирова.

– Зар вас нема више?... Дакле, Ранђић је мртав? Па и ви сте рањени?

Стегао ми је десну руку и задржао је у својој грубој шаци. Први пут сам осетио нечег човечанског у додиру са њим.

На огњишту горе огромни пањевци. Светлост пада по целој пространој одаји школе или неког пољопривредног расадника. На слами леже још четири официра. Једна се глава диже из сламе. Познајем Тановића. Још сањив устаје и одједном ме привлачи као да хоће да ме загрли:

– И Мирко је тешко рањен.

Потпоручник Мирко Мирковић, мој друг из класе и водник код Тановића, добио је метак у сред уста. Избијено му је седам зуба, језик му је пресечен и метак изашао на врат. Војници су га изнели и сада је негде код железничке станице Предејане у коју је стигао дуги санитетски воз да покупи све рањенике са Криве Феје. Има нас на стотине.

Матић ме нуди ракијом:

– Предложићу и тебе и Мирка за чин поручника и за одликовање...

Ја се сручујем на сламу и очи ми се склапају и не чујем више Матићев глас...

Лупа на улазним вратима ме буди. Тресе ме грозница и рана јако боли. Зуби ударају једни о друге.

Један коњички официр, звечећи мамузама, упада у одају. Саопштава Матићу да нам његов коњички пук стиже у помоћ. Варош Врања је пала, Моравска долина је ту пробијена и железничка пруга за Скопље и Солун пресечена.

Тупа лупа споља продире ми у мозак. Секира мало одјекује. Војници праве ковчег за нашег мртвог командира.

– Па ти изгледаш као решетка – додаје ми Тановић, који се зачуђен загледао у мене.

Сад тек примећујем да су ми не само блуза, већ и чакшире и доколенице све избушене мецима. Набрајам четрнаест улазних и излазних рупа на униформи. Захватио ме је цео сноп из митраљеца и ипак сам само једну једину рану добио. У буђелару ми је метак исекао на комаде две банкноте од по 100 динара, и изнад саме главе пресекао моју прву фотографију у официрској униформи. Други метак ми је скоро додирнуо трбух, пробивши и блузу и чакшире.

И Матић гледа рупе на мојој униформи и узима ме за руку. Одједном узвикује:

– Па ти си сав у ватри. Одмах за санитетски воз.

Добио сам Ранђијевог коња, кога води Јешић, док се ја једва држим на њему. Идемо лагано ка железничкој станици, која се види у даљини.

Једно тело у униформи лежи крај пута. Мислим да је мртав. Али два ока ме гледају. Лице је скоро без живота. Сва му је униформа, раскопчана и поцепана, у крви.

– Станоје...

И Јешић се сада нагиње над рањеника.

– Откуда овде?

– Рањен сам кроз груди... у одступању... Начинио сам се мртав док су прошли Бугари... Целу ноћ сам ишао четворonoшке и, ево, стигао сам... Рекли сте нам да не смео бити заробљени...

Глас му је тих и испрекидан кашљем који му боји усне крвљу.

Поред грозница од ране, прошла ме је грозница узбуђења. Хтео бих да скочим са коња и да загрим овог мог верног војника, малог, тихог Станоја Николића.

– Не брини, Станоје, сада ћеш са мном.

Остављам сам Јешића да му поправи завој и на коњу јурим ка првој кући. Сељак је послушно извео своја воловска кола напуњена сламом. Јешић и сељак положили су Станоја на сламу. Када смо стигли на станицу, санитетски воз је био препун рањеника.

Док болничари на носилима уносе Станоја у вагон тешких рањеника, ја му још довикујем, како поздрав:

– Сретно ти оздрављење, Станоје...

Одлазим у други вагон за рањенике који могу да седе. Ту је негде у возу и Мирко, али воз је огроман, вагони су загушени од крвавих, завијених људи и немогуће је напустити своје место.

Улазим у железничку станицу Ниш. Свугде изнад колосека, на киши и ветру, лепрљају се затегнута платна са натписима:

„Soyez bienvenus, nos amis, nos alliés!“

Станица се приликом светла који узнемирено чека возове са југа. И ето, најзад, један долази. Али Црвени крст на њему гаси наде да то стиже очекивана помоћ из Солуна. Људи остају под кишним небом и чекају француске и енглеске дивизије које треба да са Галипоља пређу у Вардарску и Моравску долину.

Гладан сам јер читав јуречерашњи дан, сем ракије, ништа нисам окусио. У станичном ресторану доносе ми комад печења. Али како да га са једном руком исечем. Келнер, који га је донео, од јуче је почео да добија овакве госте и сече ми брзо месо на ситне комадиће.

Са шињелом баченим преко рамена и левом руком у ешарпи, седам у кола и одлазим у војну болницу код Беле куле¹⁾, у којој сам упућен. Сви тешки рањеници, међу њима и Станоје и Мирко, продужили су возом даље од бугарске границе, за Крушевац, у центар земље.

Велика нишка болница, у којој је још мој отац радио као лекар за време рата 1885, сада је препуна рањеника. Једва добијам постелу. То је једна једина још остала слободна, баш поред оне у којој је спавао добровољна болничарка, млада и лепа девојка, али врло озбиљна и строга. Она је шеф ове огромне собе са преко тридесет рањених официра.

После пет дана, чим ми је температура постала нормална, тражим да ми дају отпусни лист. Лекар је задовољан што му ослобађам једну постелу, јер рањеници спавају по ходницима, на слами, и нуди ми месец дана боловања.

– Довољно ми је недељу дана, само да видим мајку.

Мати ми је у Јагодини, са женом и децом мог најстаријег ујака, пукотника Милана Недића.

Опраштам се са нашом шефовицом собе, која на растанку постаје врло нежна. На нишкој железничкој станици још увек над колосецима висе, покисли и оксидани, они поздравни савезницима, који не долазе. Нема више никог да очекује возове, јер је са југа пруга коначно пресечена. Само велика група жена и деце напуштају ову варош, сада тако близу бојишта, и одлазе на северозапад, који је још једини неуgroжен.

На железничкој станици у Јагодини иде ми у сусрет војник са обе руке у завојима. Са радом познајем свог доскорашњег војника Ристу из Штипа, отпослатог из пука пре бугарског напада, са још двојицом регрута из Јужне Србије, у један пук на северном фронту.

– Господине потпоручнике, зар сте и ви рањени?

Моја лева рука још вис у завоју.

Овај македонски регрут, у чију су верност посумњали, говори ми тихо:

– Ставили су нас сву тројицу опет у исти вод. Били смо код Пожаревца. Једна тешка немачка граната пала је усред нашег рова. Остао сам само ја, и то са поломљеним рукама.

Фијакером одвозим Ристу до болнице у којој остаје. И мени су очи влажне док се од њега растајем. Обещавам му да ће доћи да га видим пре одласка.

Сећам се да ми је отац причао о једној пољској мајци из устанка из 1863. Сазнала је да су јој козаци ухватили сина – устаника и довели у затвор у Варшаву. Сваког дана је долазила пред затвор, али није могла ништа да сазна. Једног јутра чула је јавк из тамнице. Некога су бичевали кнутом. Познала је у њима глас свога сина. Вратила се скоро радосна кући:

– Жив је!

Чини ми се да је таква била радост моје мајке када ме је видела рањеног, са изрешетаном униформом.

Новима се чула туга тешке артиљерије која је уништавала српске пукове и сваког дана била све ближе. Али сам престао да се свега сећам и четири дана сам живео у атмосфери свога детињства. Пред полазак сам обишао Ристу. Крај њега је лежао војник коме је цела шрапнелска кошуљица прошла кроз груди, начинивши рану кроз коју се рука могла провући. Када је дисао чинило се да фијуче ветар. Лекари су га посматрали као феномен, да је могао данима да живи. Риста је био блеђи и поглед му је био пун туге. Показао ми је половином десне руке која је још остала у завоју. Ампутирали су му је. Леву су покушали да спасу.

– Немој бити тужан, Ристо. Твоја ће се мати радовати када те види и без руке.

Загрлио сам га својом здравом руком, као брата.

Када ме је испратила на станицу, моја мати није плакала. Ваљда је у тој мојој рани слутила неку врсту осигурања живота. И она је требало да за дан-два напусти Јагодину, јер је баш на дан мог поласка стигла вест да је њен најмлађи брат, резервни капетан Бошко Недић, онај код кога сам 1912. био у пуку код Приштина, био од Немаца рањен на двадесет и пет места, са поломљеном руком и ногом, и да је пренет у болницу у Крушевац. Моја мати се одлучила да оде у Крушевац и постане болничарка поред свог тешко рањеног брата.

Са комором нашег батаљона, која је носила цакове са хлебом, стигао сам опет на Власину. Иако су већ двадесет дана трајале борбе са два или три пута бројнијим непријатељем, наши су ипак упорно држали своје скоро прве линије. Само је Букова Глава, она

¹⁾ Беле-кула је једини споменик те врсте у Европи. За време Карађорђевог устанка 1809. године ту је у утврђењу на Чегру, брежуљку пред Нишом, био опкољен српски војвода Синђелић са својим устаницима. Када су после упорне одбране, при чему му је већина војника изгинула, Турци продрили у утврђење, Синђелић је запалио баруту у бастиону и са својих још преосталих неколико стотина војника и са око 2.000 Турака одлетео у ваздух. Да би осветили своју погинућу, Турци су одсекли главе свим погинулим Србима у овој бици и уздигли их, једну до друге, у цемент начинивши велику четворокрагну кулу од њих. Када је Ламартин 1830. године путовао кроз Србију, избројао је око 15.000 узданих српских лобања.

на којој сам био на караули, била прве ноћи напада узета на јуриш од целог једног бугарског коњичког пука, који је сасекао чету која је бранила караулу и положај, до последњег човека. Наши су ровови сада ишли испод Букове Главе, дуж самог Власинског блата, и по читав дан пушили су се шумарци и ритови од експлозија.

У шумарку крај пута, који као гига просеца Власинску мочвару, наилазим на Матићев штаб. Командант није ту. Обилази чете које су напред у рововима у трсци. Ордонанси се окупиле око мене. Поздрављају ме радосно. Ја сам први рањеник који се вратио у батаљон. Пред командантовом колибом, начињеном од сувог грања, седим међу овим познатим, пријатељским лицима и причам им о Станоју, о македонским регрутима, о борбама на Северу. А око нас цело небо урла и јауче од артиљеријских зрна која са две стране долазе. Ваздух сав дрхти од експлозија. Батаљонски кувар за официре, Цоња, који комично изгледа са својим дугим брковима који му падају низ вилицу и танким, скоро женским гласом, доноси ми велики комад хладног печеног меса. Трубац ми пружа чутурицу са ракијом... У истом тренутку један блиски, кратки фијук прекида покрет његове руке. Скаче увис... Тресак, дим, оловне кугле руше се на нас заједно са разнетим, поломљеним грањем командантове колибе. Она одједном постаје провидна. Са тупим треском челични лонац зарива се у земљу усред нашег круга. Кроз главу ми муњевито пролази слика оног „прозора“ у грудима рањеника у болници у Јагодини. Дим се развија. Једни се зауставили у инстинктивном покрету бекства. Други су остали седећи, као залеђени. Главно је да нико не лежи. Сви се пипају и загледају.

Трубац који је у скоку подигао ногу, поткован је једном куглићом која се зарила у дебели њон његових ципела. Кувар Цоња као да се окаменио и разрогаченим очима гледа у своју торбу пробијену са четири куглице, које су се зариле у хлеб.

Уз једну уобичајену српску поскову, једва мрмља, запрепашћен:

– Па зар баш у командантов хлеб?

Осећам опекотину на носу. Пипам и рука се мало, сасвим мало окрварила. Сад ме и други загледају:

– А ми мислили да је од грана...

Један вади из цепа мало округло огледало и пружа ми.

Баш на превоју хрскивице, где ми је још као дечку у гимназији један друг нос поломио, пружа се крвава бразда. Шрапнелска кугла ми је скинула само парче коже са носа.

– Зар се овако дочекује неко ко је тек дошао из болнице и још носи завој? – хоћу да се шалим, али сам заборавио да се смејем.

Сад тек видимо да има и озбиљног рањеника. Ордонанс из Тановићеве чете, који се није макао за време експлозије, седећи преко пута мене, подиже руку са својих чакшира. Крв бије из

његове бутине у коју се зарила куглица. Његово дотле затегнуто лице развличе се одједном у осмејак:

– Па ја сам рањен...

Из њега сад тек избија необуздана радост због спасеног живота. Рана – то је данак смрти.

Расецају му чакшире и преврћају га. Сада тек трубачева чутурица иде од руке до руке. Ја је први нагињем. Стављам комад газе на нос да се не загади тај шрапнелски скалп.

Тек пред вече долази Матић. Погледа своју разорену колибу, па мене. Опет је тако ретки осмејак прешао преко његовог увек надуреног лица. Скоро ми пребацује што сам се вратио са отвореном раном:

– Кад си већ ту, онда добро. Ноћас ћеш отићи у своју чету. Ноћас се повлачимо на Чемерник. Овде нас туку у главу, јер седимо као патке у трсци. Ставићемо ову баруштину између нас и Бугара.

У сумраку врх Чемерника, сиво плав и огољен, диже се из наших леђа, доминирајући над свим околним бреговима и планинама.

20. октобар 1915. Већ сам четири дана у својој старој чети, међу својим војницима. Само је командир нов. То је огромна људина са веселим лицем обраслим у риђу браду. Овај негдашњи граничар је кроз ова три рата постао активни поручник. Његово презиме Дробњак показује црногорско порекло. Као и Ранђић, и овај Црногорац је обичан сељак, који је сам себи створио друштвени положај. Можда се осећа недовољно сигуран и, да отклони неугодност да ми је постао шеф, уверава ме:

– Гледајте у мени само друга. Ми ћемо о свему заједно одлучивати. Знам како вас је Ранђић волео...

За почетак ове сарадње, имам да браним са својим војницима прву линију одбране Чемерника. У једном сумраку четинара, који завршава као брада голе падине ове планине, моји војници су ископали плитке ровове у којима могу само да клече. За мене су, и не питајући ме, направили прави бунар, рупу дубљу него што сам висок, покривену дебелим стаблима борови, да ме штите од шрапнелске ватре, и са једним банком да могу да посматрам терен из те рупе.

– Па то није закон, то је гробница – шалим се са њима.

Осећам у тој рупи као гротича. Налазим се на петнаестак метара иза њиховог плитког рова.

Фијук граната се данас претвара у бескрајни урлик. То тешка бугарска хаубичка артиљерија ступа у дејство. Туку цео Чемерник

иза нас, али експлозије долазе све ближе, као да се спуштају из падини планине.

Узнемиреност и нелагодност улазе у мене. Први пут сам одвојен од својих војника, макар и овако малим простором, и не делим њихову судбину. Имам не само непријатан осећај усамљености, већ ме та моја дубока рупа угушује. Извљачим се из свог „бунара“ и претрчавам за секунд напред у онај плитки ров. Клекнуо сам између Гојка и Ракића, у његовој шареној пицами. Он ми скоро пребације:

– Зашто сте дошли овде, где скоро нема заклона?!...

Урлајући фијук целог једног снопа граната, које долазе право на нас прекида његове речи. Осам, десет страшних експлозија чула и разноси око нас земљу, камен, дрвеће. Све је замрачено око нас црним облаком дима и разнете земље која пада по нама. Тресак ових тешких хаубичких граната, које се вертикално бадају у земљу, загулило је и оно једино моје уво. Подижем главу и гледам своје војнике поцрнеле од раздробљене земље и дима. Нико не јауче, нико не лежи, нико није погођен.

Али позади и испред нашег рова, усред проређених борова, дижу се огромни кратери.

– Гледајте...

То се сада Гојко раздерао.

Мога „бунара“ више нигде нема. Претворио се у један огромни левак из кога вире разнета борова стабла, која је требало да ме штите од куглица и комада. Граната се зарила тачно у саму средину заклона. Отресам се од мисли која се намеће: каква би каша од мене се начинила да сам у рупи остао. У самом тренутку када је ова граната била испалена, један предосећај – то тајанствено шесто чуло – истерало ме је из моје несуђене гробнице.

Цео дан ври Чемерник као вулкан у ерупцији. Али ниједна граната не пада више око мојих војника, међу којима сада чучим. Око подне један букет шрапнела покрива врхове борова пред нама. Једна једина куглица налazi циљ: погађа у ногу мог војника Сретена. Он мирно расеца ножем ногавицу и завија рану. Неће ни да чује за одлазак у позадину.

– Ја остајем са вама и са друговима.

Остале чете батаљона су масакириране од ватре тешке артиљерије. У сумраку видимо како избија ватра из бугарских топовских цеви, које су сада извукли напред на наше напуштене положаје, и шаљу нам своје плотуне све до ноћи. У поноћ стиже наређење да напустимо Чемерник.

Почело је одступање које се више није заустављало. Сваког дана смо били у борби по шумама, по планинским гребенима, по голим ливадама. Наређење је било да се цео дан држе положаји по

сваку цену. Ноћ је била за одступање. Другог дана од напуштања Чемерника, остављен сам у шуми густој као дунгла, у заштитници са два вода. Свуда око нас долази ватра, али непријатеља, иако чујемо, не видимо. Густо шибље нам цепа униформе и скрива цео видик. Одједном примећујем да смо скоро сасвим опкољени. Али ако ми не видимо Бугаре, не виде ни они нас. Одлучујем се на блеф. Наређујем тихо војницима да се развију што могу више, али да један другог виде, да чекају када чују трубни знак и да онда отворе брзу палбу и да се деру штогод могу јаче. Потом одмах да одступају, сви у правцу који сам им означио. Чујемо гласове бугарске и њихово пушкарање са свих страна. Крај мене је опет, као на Кривој Феји, трубач Сима, и са њим Гојко, Ракић и Јешић.

– Свирај јуриш!

У густој непрозирној шуми чудно одјекују испрекидани уздрхтани звуци јуриша.

Шума се запалила, полудела. Ја сам се уплашио од страховитог лова који је настао. Грми, пршти, војници урлају јуришни халали, и чини се да нас има хиљаду.

Бугарима свакако изгледа да нас има још и више, њихова ватра прво постаје грозничава, потом престаје и одједном, у једном једином пролему који отвара као путању кроз шуму, видимо бугарске војнике како један за другим беже натраг. Сада су они помислили да су опкољени. Користим тај моменат забуне и почињемо повлачење. Као Индијанци, један за другим, промицемо кроз густо шибље и одступамо на Запад. Обала једне планинске надошле реке нас заустављају. Бар смо се сви окупили. Почиње да се смркава. Воде реке су дрвене и брзе, надошле од киша, али нема времена да се тражи мост или ужи део. Правимо ланац. Напред се спушта Гускић, највиши и најјачи војник чете, који као Свети Христоф сигурно залази у надошлу реку. Један за другим улазимо у ледену воду, која нам ипак не прелази много више од појаса и друга обала је за нас спасење. Пада и ноћ и Бугари се, још узнемирани, окрећу по шуми у којој траже наше непостојеће чете.

*

Свитао је кишни, хладни јесењи дан, пун магле, када смо стигли на железничку пругу у долини Мораве. Наређује се да се ту, у Грделици, зауставимо. Изгледа да ће се наше повлачење нешто успорити. Почињу да се јављају наде. Можда савезничке француске и енглеске дивизије најзад долазе долином Вардара, нама у сусрет. Дуж нагиба клисуре копамо појединачне стрељачке ровове, који личе на корита у која војници уносе сламу и, неиспавани и уморни, лежу згрчени под кишом. Оловни сан пада по нама.

Шаторско крило покрива сваку овакву згрчену прилику. Испод мокрог платна вири свугде пушчана цев. Први дан да код нас нема борбе, да ваздух не урла, да земља не ври у лудим гејзерима, да су нам се нерви опустили, У подне се иза облака појављује сунце и цела долина се пуши од паре која се диже са мокрых шаторских крила и униформи, које су још натопљене од воде планинске реке коју смо дан раније газили. Имамо први пут и топлу храну, јер је застој дозволио да дођемо у додир са нашим кујама. Казани кључају на ватри од оградe железничке станице коју су кувари поломили.

Не знам који је дан у недељи, ни који датум у календару, али је дан у Грделици за нас велики празник. Овај кратак прекид нашег грозничавог живота враћа снагу замореним телима и мир нашим измученим нервима. Скинуо сам већ моју ешарпу; иако је рана на мишици још отворена, осећам да могу да се опет донекле служим и левом руком. Сам Матић је дошао да види како под закорелим завојем изгледа моја рана.

Ову нашу потпуну опуштеност прекида предвече пушкарање код наших истурених патрола. Непријатељ се опет појавио. Ипак читаву ноћ дремамо у својим стрелачким рупама, које су војници покрили даскама, вратима скинутим са железничке станице, и налазимо нешто одмора.

Са првом мутном светлешћу дана стиже наређење да се повлачимо. Око нас се стежу клешта: Бугари надиру снажно и прете да нам одсеку одступницу ка Југу – једином нашем излазу. Аустро-Немци долазе као уништавајући ваљак са Севера и приближују се једни другима.

Прелазимо преко железничког моста на Морави, напуњеног експлозивом, крај кога чекају минери са батеријама за електрично паљење. Наше кује и комора су још синоћ отишли. Сада прелазе наше чете и пентрају се уз другу падину клисуре кроз плави облак јутарње магле. Ми смо последњи. Већ смо се испели на планински грбен са друге стране Мораве, када је снажни потмули тресак, који се преносио и проламао клисуrom, објавио да нема више везе са Источном Србијом.

Спуштамо се ка другој долини над којом сија јесење сунце, сво румено, које нам враћа изгубљену топлоту. Пред нама, на црвено-мрким огољеним падинама, видимо тамне кровове сеоских кућа. Увек смо одступали ван путева и ван насеља. Одједном један тежак, непријатни осећај зауставља наш поглед и као да ударац пада на нас.

На сеоским кућама се, једна за другом, појављују беле крпе, знак предаје...

Узбуђен сам и осећам да ми образи горе. Такве сам беле крпе, али са осећајем победника, гледао у јесен 1912. када сам пролазио Косовом.

Војници су оборили главе и ниједан се глас не чује. Матић бесни и лупа као поманитао корбачем по бедрима свога коња и по својим чизмама:

– Срамота, ово још нисам доживео...

Сеоска улица којом идемо је пуста. Ако има живота, он је иза затворених врата. Три старца са једном нешто већом белом крпом стоје наспред сеоске улице крај три исто тако гола скелетична дрвета. Одједном беле крпе нестају. Приметили су своју кобну забуну.

Један се глас разноси кроз село као порука:

– Наши су...

Са свих кућа ишчежавају муњевитом брзином они понижавајући симболи, али срамота задржава становнике иза и даље затворених капија.

Старци се, дрхтећи, правдају пред Матићем:

– Опростите, рекли су нам да нема више наших... да Бугари долазе... А ви знате шта они раде... У целом селу сем нас тројице нема више људи, само су жене и деца... хтели смо да их умиљостивимо...

Матић бесно суче левом руком свој накомтрешени брк и грми:

– Стари сте да бих вам ударио батине... Идите до ђавола и не срамотите српски народ. Српски народ се никад не предаје, запамтите то, лезевенци.

Један од стараца брише сузе:

– Опростите, мислили смо да тако заштитимо наше жене... Силањом из села хућећи. Први пут осећам све понижење побеђеног.